

NENAD CAMBI, *Dioklecijanov lik. Između realnosti i transcencije. Artistički, ikonografski i sociološki aspekt = The image of Diocletian. Between reality and transcendence. Artistic, iconographic and Sociological Aspects*, Književni krug Split, Split, 2017., 247 str.

Ova nova knjiga autora Nenada Cambija produkt je njegova dugogodišnjeg proučavanja lika i djela jedne od najkontroverznijih, ali za naše prostore najvažnije i najzanimljivije osobe kasnoantičkoga doba. Radi se o caru reformatoru Dioklecijanu. Autor se u ovome radu pozabavio portretistikom tetrarhijskoga razdoblja, a u prvom redu pokušao je rekonstruirati izgled cara Dioklecijana. Svoja istraživanja i zaključke temeljio je kako na analizi sačuvanoga novca tetrarhijskog razdoblja koji je uspoređivao s očuvanim portretima u kamenoj plastici, tako i na malobrojnim antičkim literarnim opisima tetrarhijskih vladara. Uz navedeno, autor je konzultirao i eminentna imena koja se bave ovim znanstvenim područjem.

Svoje djelo autor počinje *Uvodom* (str. 7-14) u kojemu pokušava uvesti čitatelja u problematiku i političke promjene koje su uvjetovale i promjene u društvenoj i carskoj propagandi, što se odrazilo i na umjetnost toga doba. U naslovu *Službeni i javni reljefi* (str. 15-22) Cambi donosi kratak pregled portreta koji se pripisuju caru Dioklecijanu, odnosno donosi neku vrstu sažetka raznih znanstvenih i pseudoznanstvenih pokušaja analize njegova lika. Pa tako od službenih spomenika pažnju je posvetio: Galerijevu slavlolu u Solunu, dvjema bazama na forumu (nosači spomenika Pet stupova), tzv. malom slavlolu u Solunu, Dioklecijanovom realnom reljefu na *Arcus novus* te dvama blokovima slavlolu koji se čuvaju u Giardino Boboli u Firenci. Iako se fizionomijski izgled cara Dioklecijana ne može odrediti iz skupnih kipova od četiri vladara, oni ipak pripadaju sigurnim tetrarhijskim skulpturama. Kako su stilske i fizionomijske karakteristike uopćene, pripadnost jednoj od tetrahija određena je pomoću povijesnih i topografskih momenata. U ovome naslovu, *Skupine vladara* (str. 23-35), autor analizira skulpture vladara iz Venecije (s riznice sv. Marka) i iz Vatikanske biblioteke te uništenu porfirnu skupinu

iz Niša od koje je sačuvan gornji dio glave i fragment iz Tekije blizu Đerdepa u Srbiji koje su stilski slične venecijanskoj skupini. Osim ove dvije skupine autor se dotiče i nekoliko veoma važnih tetrarhijskih spomenika, poput onoga iz Gamzigrada (reljefi na pilastrima) ili freske pronađene u vojničkom logoru smještenom u hramskom kompleksu u Luksoru.

Problemi atribucije tetrarhijskih portreta veoma su veliki i u sljedećem naslovu, *Sumnjivi ili pogrešno atribuirani kipovi* (str. 37-42), autor se bavi portretima koji su bez nekih opravdanih, osobnih ili ikonografskih obilježja pogrešno pripisani Dioklecijanu. Za razliku od ovoga cara, mnogo je bolje stanje prepoznavanja portreta njegovih suvladara (str. 43-45), posebno Galerija i Konstancija I. U kratkom naslovu *Male srebrene biste, portreti na novcu i olovnim plombama* (str. 47-48) spomenute su nekolike srebrene biste, odnosno figurice koje su pripadale tetrarhijskoj portretistici, ali njihova namjena nije do kraja razjašnjena.

Kako i sam autor navodi: da bi se utvrdili neki tipovi Dioklecijanova portreta, a dakako i drugih tetrarha, trebalo bi se vratiti već davno prokušanoj metodi ispitivanja portreta na carskom novcu i usporedbi s kiparskim ostvarenjima. Analizirajući sačuvani novac (str. 49-63), Cambi primjećuje različita fizionomijska obilježja u prikazivanju cara Dioklecijana na aversima novca npr. rimske, nikomedijske ili antiohijsko-kizičke kovnice. Pa si postavlja dva pitanja na koja i pokušava dati odgovor: 1. kako objasniti pojavu mršavih i realističkih glava s dvama različitim, ali individualnim likovima i 2. koji je od tih dvaju pravi Dioklecijanov oblik glave i izraz lica? Autor uvjetno uzima da su Dioklecijanovom stvarnom izgledu najbliže karakteristike "antiohijsko-kizičkog" tipa te takva obilježja uspoređuje sa skulpturom (str. 65-69). Zaključuje da je takvih portreta moralo biti i u velikoj plastici, ali posebnu pozornost u ovome naslovu pridaje kamenu iz Dumberton Oaksa na kojemu jednog od dva lika, zbog sličnosti s likom s aversa "antiohijsko-kizičkog" tipa novca, poistovjećuje s Dioklecijanom.

Tetrarhijski portreti u Dalmaciji (str. 71-89) naslov je u kojemu autor obrađuje tetrarhijske kipove različita karaktera pronađene u Dioklecijanovoj palači, Saloni, ali i u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Jedan od rijetkih primjeraka u unutrašnjosti jest mramorna glava žene pronađena u Konjicu. Posebnu pozornost posvetio je, između ostaloga, portretu cara Dioklecijana u njegovu mauzoleju, dvjema hermama iz Salone te reljefnoj bisti i bazi s natpisom u čast njegovoj ženi Priski.

Nakon zaključnih misli (str. 91-93) u formi priloga slijede: *Addendum: Nadgrobna portretistika tetrarhijskog doba u Dalmaciji* (str. 95-105) kroz koji autor obrađuje portrete u punoj plastici i reljefu u privatnom ambijentu, nadgrobne stele, sarkofage i nadgrobne mozaike. Konstantinovo doba nije ostavilo u Dalmaciji ni jedan pouzdani carski portret, a i drugih portreta je razmjerno malo. U naslovu, *Konstantinovo i poslijekonstantinovo doba* (str. 107-111) analiziran je fragment stele s prikazom muške glave iz Salone, stela pronađena na Bolu na Braču te dva važna sarkofaga, jedan iz Pule, a drugi iz Salone. Autorovo izlaganje u ovoj knjizi prati bogata fotogalerija.

Knjiga je integralno prevedena i na engleski jezik (str. 113-223) pa bi trebala biti nezaobilazno štivo i domaćim i stranim znanstvenicima koji se budu bavili Dioklecijanovom portretistikom. Na samom kraju knjige nalazi se: *Literatura* (str. 225-235) te *Kazalo osobnih imena* (str. 239-242) i *Kazalo geografskih pojmova* (str. 243-247).

Ana Zadro

EMILIO MARIN ET ALII, *Forum Naronitanum*, Arheološki muzej Naron, Vid, 2017., 451 str.

U izdanju Arheološkoga muzeja Naron 2017. godine iz tiska je izašla bogato ilustrirana monografija pod naslovom *Forum Naronitanum* autora Emilija Marina i njegovih suradnika. Monografija započinje *Uvodom* (str. 8-9), a zatim slijedi pregled povijesti arheoloških istraživanja. Miroslava Topić pod naslovom *Arheološka istraživanja na prostoru foruma u razdoblju 1907.-1986.* (str. 12-25) donosi pregled istraživanja od druge polovice 19. stoljeća, a započeo ih je Mihovil Glavinić 1874. godine, te nastavio Carl Patsch početkom 20. stoljeća. Važne arheološke radove proveli su Ivan Marović 1951. te Nenad Cambi koji je u više kampanja proveo istraživanja zaštitnoga karaktera i započeo je istraživanja na traktu gradskih fortifikacija i na samome forumu. Osvrtom na Buškariolove radove i zapažanja, autorica završava pregled povijesti istraživanja do 1986. godine. Ovaj naslov prati i katalog nalaza pronađenih na forumu tijekom kampanje 1978.

Iskopavanje foruma i trijema 1996.-1999. (uz dodatne radove do 2004.) (str. 26-67) naslov je u kojemu sami voditelj arheoloških radova, Emilio Marin, donosi pregled temeljen na dnevniku iskopavanja. Radi lakšega praćenja dnevničkih zapisa, ovaj pregled je, kao i cijela monografija, bogato ilustriran crtežima, fotografijama, tlorisima i presjecima na koje autor upućuje kroz tekst. Drugu veću cjelinu, *Urbanizam i arhitektura* (str. 70-95), također potpisuje Emilio Marin. Detaljan opis, smještaj i rekonstrukcija samoga foruma izloženi su u ovome naslovu. Autor opisuje spomenike i najvažnije građevine koje su se smjestile uza sami forum, a nezaobilazan je hram Augusteum, kao i ostale građevine bogato ukrašene mozaicima i freskama smještene uz njega. Otkriće Augusteuma potaklo je daljnja istraživanja na forumu pa su detektirani i ostatci emporija. Prepoznate su dvije faze (C i B) koje su prethodile samoj gradnji foruma, pa su tako odrađene i sinteze građevina i komunikacija, one koje su datirane u fazu C i one koje su datirane u fazu B. Iz naslova *Kraj rimskog foruma* (str. 98-121) da se iščitati tema ovoga poglavlja. Isti autor donosi nam kratki pregled samoga kraja antičke Narone, što nam malobrojni izvori daju naslutiti, a što je arheologija potvrdila. Nadalje, tu je ka-

talog grobova pronađenih na području porušena i napuštena foruma i portika uokolo Augusteuma, a uz katalog objavljeni su i crteži pojedinih grobova te ostatci iz kasnijega razdoblja, poput numizmatičkih nalaza i srednjovjekovnih zidova i grobnih nalaza.

Freske i štukature (str. 124-145) poglavlje je koje je podijeljeno u dvije cjeline. Pronađene su na gotovo svim arheološkim lokalitetima u Naroni. Ranorepublikansko razdoblje obradio je Toni Glučina i njegovu analizu prati katalog nalaza. Freskama iz carskoga doba, točnije freskama iz portika Augusteuma, njihovim karakteristikama i arheološkim kontekstom bave se Giuseppe Lepore i Mirco Zaccaria. Najopsežniji dio ove monografije odnosi se na pokretne nalaze (str. 148-389). Miroslava Topić bavi se najbrojnijom skupinom nalaza, a to je keramika koja je pronađena u više tisuća komada i prema tipološko-kronološkoj analizi podijelila ju je u četiri glavna razdoblja, te staklo koje je zastupljeno u nešto manjoj mjeri i svrstano je u tri osnovna razreda: staklo izrađeno tehnikom zemljane jezgre, lijevano kasnorepublikansko i ranocarsko staklo i lijevano i puhanostaklo od 1. do 7. st. Toni Glučina od pokretnih nalaza obradio je predmete od životinjskih kostiju, rogova i školjaka (37 predmeta od kosti, 3 od roga i jedan od školjke) i susreo se s problemom datacije i namjene pojedinih pronađenih predmeta. Isti autor obrađuje i 37 kamenih predmeta koji se koriste u svakodnevnoj uporabi. Metalnim nalazima, njih 75 je obrađeno, bavi se Hrvoje Manenica. Uglavnom se radi o predmetima načinjenim od željeza i bronce a namjena im je ukrasna i uporabna, poput fibula, nakita, ogledala, alki, igala, predmeta povezanih uz plovidbu i ribolov itd. Posljednju skupinu pokretnih nalaza čini novac i s njim se u ovoj monografiji bavi Maja Bonačić Mandinić. Analize pokretnih nalaza prate katalozi, crteži i fotografije.

Naslov *Konzervatorski i restauratorski radovi* (str. 392-413) podijeljen je u četiri podnaslova i različiti autori upućuju čitatelja u sami proces restauracije i konzervacije odabranih predmeta pronađenih u Naroni, od njihova primitka (zatečeno stanje) do pohranjivanja predmeta. Ivanka Vukšić opisuje restauracijski zahvat na keramičkim predmetima, Vedran Kundić opisuje sami tijek restauracije triju kamenih spomenika, Borko Vješnica bavi se restauracijom metalnih predmeta, a Ika Prpa-Stojanac približava čitatelju konzervaciju novca, metode čišćenja i kemijske analize naslaga.

Damir Mihelić i Zdravka Hincak autori su posljednjega naslova u ovoj monografiji i bave se analizom animalnih koštanih nalaza, školjkaša i ljudskih kostiju izvan grobnoga konteksta (str. 416-423).

Radi lakšega praćenja saznanja napisanih u tekstu autori su svoje izlaganje obogatili jasnim grafikonima i fotografijama.

Kako je i Emilio Marin u uvodu naveo, u ovoj knjizi nisu objavljeni svi pokretni nalazi, prvenstveno misli na keramiku i freske te epigrafske nalaze, nego samo ono što je potrebno za razumijevanje konteksta arheološkoga lokaliteta. Ali s druge strane, u ovoj monografiji objavljeni su svi nalazi pronađeni prilikom arheoloških iskopavanja 1996.-1999., tj. objavljen je u cjelini forum Narone s kurijom, portikom Augusteuma, građevine uz forum i građevine koje su prethodile forumu. Na kraju monografije nalazi se popis literature (str. 424-450).

Ana Zadro

RADMILO PEKIĆ, *Bilećke Rudine u srednjem vijeku (Билећке Рудине у средњем вијеку)*, Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić", Kosovska Mitrovica - Banja Luka, 2018., 291 str.

Kako je naznačeno u samoj knjizi ovo djelo autora Radmila Pekića rezultat je istraživanja provedenog u okviru projekta III 47023 *Kosovo i Metohija između nacionalnog identiteta i evrointegracija* financiranog od Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Suizdavači su Filozofski fakultet u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici i Udruženje istoričara Republike Srpske "Milorad Ekmečić". Djelo sadrži 291 numeriranu stranicu i napisano je na ćirilici.

Konceptualno, knjiga sadrži četiri numerirana poglavlja. Nakon *Uvoda*, slijede tri poglavlja s naslovima: *Najraniji pisani pomeni, položaj i postanak naselja* (I.), *Političke prilike u bilećkim Rudinama* (II.), *Katuni u bilećkim Rudinama* (III.). Treće poglavlje sadrži potpoglavlja s naslovima: *Katuni Predojevića* (III.1.), *Katuni Maleševaca* (III.2.), *Katuni Kresojevića* (III.3.), *Katuni Mirilovića* (III.4.), *Katuni Bogdašića i Prieraca* (III.5.), *Katuni Miruša i Pilatovaca* (III.6.). Slijedi šesto poglavlje s naslovom *Srednjovjekovni spomenici, crkve i crkvišta* (IV.) te *Zaključak* i *Conclusion* (prijevod *Zaključka* na engleski jezik). Na samom kraju nalaze se popisi kratica, izvora i literature, kao i registri (uključujući geografski i imenski registar).

Autor u *Uvodu* (str. 5-13) upozorava kako je prostoru srednjovjekovne Travunije i njezinim župama u stručnoj literaturi posvećeno mnogo manje pažnje u odnosu na primjerice humske župe. To se posebice odnosi na travunijsku župu Rudine (iz *Barskoga rodoslova*), kasnije prozvanu Bilećkim Rudinama. U nastavku su predstavljeni svi značajniji autori koji su se u svojim radovima barem djelomice doticali pitanja Bileće i njezine okolice tijekom srednjega vijeka. Autor konstatira da, usprkos mnoštvu bibliografskih jedinica, ne postoji djelo koje sistematizira sve objavljene izvore i nadopunjuje ih neobjavljenim izvorima o ovome kraju, koji se u XV. stoljeću u dubrovačkim

izvorima naziva "Rudine Bilečke". Također napominje da upravo Dubrovački arhiv čuva velik broj dokumenata o srednjovjekovnim Rudinama. Upravo su dokumenti iz toga Arhiva, nadopunjeni izvorima osmanlijske provenijencije, te vlastitim terenskim istraživanjima, ono je što autor navodi da je koristio u pisanju ovoga djela, uz jasno korištenje sve publicirane građe o Bilečkim Rudinama.

Prvo poglavlje naslovljeno *Najraniji pisani pomeni, položaj i postanak naselja* (str. 15-50) autor započinje kratkim pregledom najstarije povijesti širega bilečkog prostora, koja u pravom smislu započinje s prapovijesnim lokalitetom Crvenom stijenom. Nakon toga, u osvrtu na antičku prošlost i lokalitete, ističe važnost epigrafskoga natpisa uklesanog u stijenu iz I. st. posl. Kr. u Paniku, koji predstavlja najstariji pisani izvor s područja Bileće. Slijedi osvrt na raniju srednjovjekovnu povijest Bileće, koji nas uvodi u priču o pravoj temi ove knjige. Riječ je o slavenskim župama, konkretno o župi Rudine, koja je pripadala ranofeudalnoj oblasti Travuniji. Prelazeći na razvijeni i kasni srednji vijek, autor također napominje da je kroz Bileću prolazio karavanski put poznat pod nazivom "Via Drine", a koji je povezivao jadransku obalu sa zaleđem. Autor također argumentirano pobija konstataciju J. Dedijera da ne postoje Rudine u Bileći, pri čemu navodi brojne zapise o Rudinama iz Dubrovačkoga arhiva, iz kojih je razvidno da se Rudine u poslovnim serijama Dubrovačkoga arhiva spominju još od 80-ih godina XIII. stoljeća. Tu je često riječ o ugovorima o radu koji potvrđuju da je velik broj stanovnika iz Rudina tražio zaposlenje u Dubrovniku (posebice tijekom XIV. i XV. st.), bilo da je riječ o izučavanju zanata, ili kao "kućna posluga". Očito su prilike u Rudinama tada bile veoma teške, a Dubrovniku je nedostajalo radne snage. Mlađa muška populacija izučavala je u Dubrovniku različite zanate (krojački, kovački, kožarski, zlatarski itd.). Uglavnom se radilo o neznatnoj naknadi za rad, ali osiguranim stanovanjem, hranom i odjećom. Rudine su kao kraj bogat raznovrsnim biljem, bile idealne za razvoj stočarstva i pčelarstva, te se vijesti o prodaji stoke iz Rudina i sl., također nalaze u Dubrovačkom arhivu. U nastavku autor kroz primjere arhivskih navoda pokušava utvrditi koje su točne granice Rudina, i jesu li ostale iste do kraja srednjega vijeka. Prema mišljenju autora treba razlikovati Rudine u administrativno-pravnom pogledu i Rudine kao geografski pojam. U srednjem vijeku postojale su samo Rudine s Bilećom kao centralnom oblasti. Po toj centralnoj oblasti Rudine su dobile naziv Bilečke Rudine. Primjerice, krajem XIV. stoljeća spominje se pljačka u Rudinama Bilečkim (*in Rudine Bilegia*). Tako da administrativno-teritorijalna jedinica župa

Rudine (iz Barskoga rodoslova) nije isto što i Rudine iz XIV. i XV. stoljeća. Rudine su omeđene Gatačkim poljem na sjeveru, dolinom Trebišnjice, Grahovom i Pustim liscem na jugu, te Nikšićkim poljem i Golijom na istoku. U nastavku autor naglašava da poradi nedostatka izvora nije moguće konstatirati od kada datira ime Bileća i po čemu je prozvano. Također citira najstariji do sada poznati objavljeni arhivski dokument sa spomenom Bileća, a to je dokument iz 1387. godine. Na kraju navodi da su neka od naselja Bilećkih Rudina dobila imena po vlasima koji su tamo imali svoje katune, primjerice: Mirilovići, Miruše, Pilatovci, Bunčići, Predojevići itd.

Drugo poglavlje naslovljeno *Političke prilike u Bilećkim Rudinama* (str. 51-67) započinje tumačenjem najstarijih povijesnih izvora koji spominju Travuniju. Naveden je podatak iz K. Porfirogeneta da je prostor Travunije od Kotora do Dubrovnika, a on na planinskoj strani graniči sa Srbijom. Također je naveden i podatak iz *Barskoga rodoslova*, na osnovi kojega je župa Rudine, sa župama Ljubomir, Fatnica, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavle i Žrnovica (Župa), bila dijelom veće administrativno-teritorijalne jedinice Travunije ili Trebinjske oblasti. U kratkom pregledu srednjovjekovnih vladara ovoga prostora autor se osvrće i na rod Kosača, za koje navodi da se u dubrovačkim izvorima prvi put spominju 1379. godine.

Treće poglavlje naslovljeno *Katuni u Bilećkim Rudinama* (str. 69-197) predstavlja središnje poglavlje ove knjige i podijeljeno je na šest potpoglavlja.

Pregled katuna u Bilećkim Rudinama započinje s vlasima Predojevićima i naslovljeno je III.1. *Katuni Predojevića* (str. 69-89). Ovdje se uz poznati podatak da su vlasii Predojevići bili smješteni kod Bileće te da se u dubrovačkim izvorima spominju 1356. godine, navode arhivski podatci prema kojima se Predojevići javljaju i na drugim mjestima. Oni su s vremenom postali istaknuta dubrovačka građanska obitelj, za što autor navodi primjer Bratoslava Predojevića koji je postao član bratovštine Antunina. Autorova istraživanja su pokazala da se tijekom srednjega vijeka Predojevići spominju u Raškoj, Zeti, Travuniji, Humskoj zemlji i Dubrovniku. Njihovo osnovno područje bilo je na rubnom dijelu Bilećkoga polja i njegove okolice. Po tom vlaškom rodu mjesto na kojem se teritorijalizirao katun u XV. stoljeću prozvano je selo Predojević, a ono je kasnije promijenilo ime u Prijedor. Autor na osnovi arhivske građe, terenskoga pregleda i naziva sačuvanih u tradiciji, povlači paralele te zaključuje da su stećci na području Bilećkoga polja (ispod sela Prijedora), nedaleko od bilećkoga naselja "Jeze-

rine" na položaju "Lokve" zapravo stećci vlahâ Predojevića, odnosno njihovih razgranatih bratstava: Brajanovića, Čeprnjića i Zagorčića. Zaključuje da pod tzv. Črepinim grebom počiva Čeprnja Brajanović, odnosno Predojević. Na kraju autor donosi shematski prikaz genealogije jednoga ogranka Predojevića.

U drugom potpoglavlju, III.2. *Katuni Maleševaca* (str. 90-138), autor se osvrće na jedan od najistaknutijih katunskih rodova u srednjem vijeku s područja Bileće, a to su Maleševci. Iz katuna Maleševaca bili su najistaknutiji vlaški ponosnici u karavanima. Razlog tomu je činjenica da su Maleševci bili prvenstveno stočari, i imali su velik broj tovarnih životinja. Oni su organizirali i predvodili karavane od Dubrovnika do brojnih destinacija srednjovjekovne Bosne, Srbije, Makedonije i Bugarske. U nastavku teksta autor donosi mnoštvo arhivskih podataka o pripadnicima ovoga katuna vezanih uz prijevoz robe. Najčešće destinacije bile su im razna mjesta u Polimlju. Od katuna Maleševaca su u razdoblju od XIV. do XVI. stoljeća nastali novi katuni nazvani po njihovim starješinama katunarima. Bratstva nastala od Maleševaca su: Perutinići, Stankovići, Milići, Hrebljanovići, Dubravčići, Milićijevići, Stanihnići, Hlapčići, Radanovići, Miloševići, Baljkovići, Rožetići, Milišići, Ratkovići, Banići, Pokrajčići, Ponoševići, Milojevići, Pervinčići, Repoševići, Pribetići, Velimirovići, Novakovići, Radosaljići, Radičevići, Mirosaljići, Vukčići, Vukosaljići, Vukićevići, Ivanovići, Popovići i dr.

U trećem potpoglavlju, III.3. *Katuni Kresojevića* (str. 139-156), autor navodi da su Kresojevići također jedan od vlaških rodova naseljenih u Rudinama tijekom kasnoga srednjeg vijeka. Pripadnici ovoga katuna bavili su se uzgojem i trgovinom stokom, te prevoženjem robe od Dubrovnika do Bosne i Srbije. Istaknuli su se i u nečasnim radnjama presretanja trgovaca, otimanja robe i ljudi koje su potom prodavali u roblje. Od Kresojevića razgranala su se druga bratstva: Mirčetići, Bogutovići, Gojakovići, Rajkovići, Kovačevići, Toholjevići, Grupšići, Oliverovići, Turjačići i dr. Nakon pada Hercegovine pod osmansku vlast dio Kresojevića raselio se, a dio je prešao na islam.

U četvrtom potpoglavlju, III.4. *Katuni Mirilovića* (str. 157-180), doneseni su podatci o još jednom bilećkom vlaškom rodu, po kojem su imenovana dva naselja u Bileći: Donji i Gornji Mirilovići. Katuni Mirilovića nalazili su se u Bilećkim Rudinama u Trebinjskoj oblasti i Humskoj zemlji. Oni su u srednjem vijeku bili podijeljeni na Gornje Miriloviće smještene na području Bilećkih Rudina i Donje Miriloviće smještene u okolici Stoca, Neuma i Hrasna. Kao i ostali spomenuti

vlaški rodovi i Mirilovići su se bavili stočarstvom te su sudjelovali u prijevozu robe, također su i prodavali viškove robe. Mlađi pripadnici su često išli u Dubrovnik učiti zanat, ili tražiti posao. Bili su podanici plemićke obitelji Hranić-Kosača (od vladavine Stjepana Vukčića do pada pod osmansku vlast).

U petom potpoglavlju, III.5. *Katuni Prieraca i Bogdašića* (str. 181-189), autor se osvrće na slabije istraženi vlaški rod Prierace i njihova razgranata bratstva: Bogdašiće, Bunčiće i druge, koji su tijekom srednjega vijeka naseljavali današnja mjesta: Baljke, Bogdašiće, Bijelu Rudinu, Lađeviče, Preraca i okolinu. Vlasi Prieraci su se za razliku od prethodno spomenutih vlaških rodova poput Maleševaca i Mirilovića rijetko bavili karavanskom trgovinom. Iz arhivskih podataka vidljivo je da su pripadnici ovoga roda išli u Dubrovnik u potrazi za poslom, ili radi izučavanja zanata.

U šestom potpoglavlju, III.6. *Katuni Miruša i Pilatovaca* (str. 190-197), autor se osvrće na katune Miruša i Pilatovaca. Selo Miruše, smješteno u dolini rijeke Trebišnjice, cca. 7 km od Bileće, dobrim je dijelom potopljeno izgradnjom akumulacije Bilečko jezero. Ovo je selo vjerojatno nazvano po vlasima Mirušićima. Selo Pilatovci također je pripadalo Bilečkim Rudinama u srednjem vijeku, a podatci o vlasima Pilatovcima potječu još iz 1403. godine. Oni su kao i susjedni vlasi stočari, uzimali stoku na čuvanje i uzgoj, ali su se također istaknuli i kao presretači i razbojnici.

Četvrto poglavlje naslovljeno *Srednjovjekovni spomenici, crkve i crkvišta* (str. 199-225) autor započinje iscrpnim osvrtom na teoriju o bogumilima kao graditeljima stećaka, pri čemu pojašnjava povijesne okolnosti stvaranja mita o bogumilima. Nadalje, autor se detaljno osvrće na nekropolu Bunčići, koja je jedina s bilečkoga prostora 2016. godine stavljena na UNESCO listu svjetske baštine. Za ovu nekropolu sa stećcima, smještenu u selu Baljci u Općini Bileća, autor navodi primjere koji pokazuju da je Komisija zadužena za dokumentiranje ove nekropole napravila više propusta. Autor donosi pregled objavljenih čitanja natpisa sa stećaka ove nekropole. Nadalje autor povlači paralele s dokumentiranim podacima o rodovima koji su naseljavali ovaj prostor u srednjem vijeku, te tim slijedom pokušava povezati osobe i rodove dokumentirane u arhivskim izvorima s onima spomenutim na stećcima. Autor konstatira da se stećci u nekropoli Bunčića ne mogu dovoditi ni u kakvu vezu s bogumilima, nego su u pitanju spomenici vlaha Bunčića koji su bili pravoslavne vjere. U nastavku slijedi sumarni osvrt na ostale srednjovjekovne građevine

i spomenike bilečkoga prostora. Autor naglašava da su brojni sred-njovjekovni spomenici koji svjedoče o naseljenosti ovoga prostora u srednjem vijeku, a da o vjeri toga stanovništva govore i pisani spomeni (na stećcima) kaluđera i monahinja, ali i arhivski dokumenti, te da je riječ o egzaktnim dokazima kontinuiteta pravoslavlja na tom području.

Na kraju slijedi *Zaključak* (str. 227-232) i njegov prijevod na engleski jezik *Conclusion* (str. 233-238) u kojem autor sumira rezultate svojih arhivskih i terenskih istraživanja, potom slijedi popis kratica (*Skraćenice*, str. 239), popis *Izvora i literature* (str. 241-259), te *Geografski i Imenski registar* (str. 261-292). Na kraju knjige naznačen je *Sadržaj*.

Nina Čuljak

IVANA BRKOVIĆ, *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2018., 323 str.

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku objavio je knjigu autorice Ivane Brković s naslovom *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Nakon zahvale i uvoda slijede tri glavna poglavlja te epilog, a na kraju knjige nalazi se popis izvora, literature, kazalo imena te sažetak na engleskom jeziku.

Uvod autorica započinje citatom američkoga socijalnog geografa, Edwarda W. Soje o *Trećeprostoru*, za kojega je uvjerena da označuje termin za književni prostor, koji je kako sama naglašava predmet ove knjige. Osim Trećeprostora objašnjava i Sojine termine Prvoprostora i Drugoprostora. No ta tri prostora, kada je u pitanju društveni prostor, ne mogu se međusobno razgraničiti, što autorica pokazuje na primjeru Dubrovnika, čiji geografski položaj, urbani raspored, arhitektura pa i sami život Dubrovčana, prožima sva tri prostora. Brković u uvodu objašnjava i naslov knjige *Političko i sveto*, koji ukazuje "na dvije temeljne semantičke uporišne osi oblikovanja kako društvenoga prostora u ranonovovjekovnom Dubrovniku tako i posebice konstruiranja književnih prostora u djelima dubrovačkih autora u 17. stoljeću" (str. 11). Autorica proučava dubrovačku književnost 17. stoljeća, jer se za razliku od književnosti 16. i 18. stoljeća, u njoj prožima političko i sveto.

U prvom poglavlju pod nazivom *Teorijska polazišta* (str. 15-54) autorica polazi od raznih teza i interpretacija prostora. Suvremene humanističke i društvene znanosti zaokupljene su prostorom, prostornošću i kretanjem. Iako na sve navedeno gledaju iz različitih perspektiva, u jednome se slažu - prostor je socijalni konstrukt. U središtu je novoga proučavanja čovjek u prostoru, ljudska percepcija i doživljaj prostora. Postavljaju se pitanja kako prostor uvjetuje ljudsku praksu, ali i obratno, kako ljudi i društva preoblikuju i stvaraju prostore. Brković književne prostore promatra kao reprezentacijske fe-

nomene jer oni upućuju na poveznice s realnim prostorima. Nositelji su značenja i kao takvi simbolički se "upisuju" u materijalne prostore i tako participiraju u proizvodnji društvenoga, odnosno življenoga prostora. Autorica donosi razliku između povijesnih, imaginarnih, (geo)političkih, religijskih, eshatoloških, moralnih, društvenih, kulturnih prostora. Oni nisu oštro razgraničeni, nego se čak međusobno obuhvaćaju, podređuju i naređuju, prožimaju i uvjetuju. Povijesni prostor kao "krovni" prostor u najširem smislu uključuje referente stvarnoga svijeta. Autorica navodi: "Pod političkim prostorom podrazumijevaju se ona smještanja koja su povezana s kategorijama autoriteta i teritorija, unutar kojega može nastupiti političko pregovaranje tj. koja upućuju na određene političke ustroje (npr. imperijalni, monarhijski, komunalni, republikanski i sl.), odnosno države, reprezentirane figurom vladara, prijestolnicom i teritorijem, koji nužno impliciraju i političke odnose moći." (str. 45). Sastavnice društvenoga prostora su država, crkva, gospodarstvo i druge domene. On se konstituira likovima koji reprezentiraju određene društvene staleže (plemstvo, pučani, svećenici i seljaci), signalizirajući društvene hijerarhijske odnose. Religijski prostor može se promatrati kao i vjerski, a u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća razlikuju se katolički i islamski prostor. Eshatološki prostor odnosi se na zagrobni, vječni život, raj - pakao. Brković piše da je identitet prostorna kategorija, a spominje i imaginativnu geografiju odnosno postavljanje granica u umu, mi i oni, naš prostor i njihov različiti prostor. U stvaranju imaginativne geografije važnu ulogu ima književna reprezentacija prostora. Rasporede prostornih elemenata autorica promatra sinkronijski, iz perspektive uspostavljanja istosti i razlika, odnosno vlastitih spram Drugih prostora. Tako se razgraničavaju društveni prostori (aristokratski vs građanski), politički (Dubrovačka Republika vs Osmansko Carstvo) vjerski (kršćanski vs islamski), etnički (*slovenski* vs *turski/talijanski*), eshatološki (raj vs pakao), kulturni (Istok vs Zapad) i rodni prostor (muški vs ženski). Osim sinkronijske, konstrukti prostora promatraju se i iz dijakronijske perspektive, odnosno s obzirom na ideju trajanja ali i promjena u vremenu. To znači uspostavljanje kontinuiteta posredovanjem triju vremenskih osi (prošlost, sadašnjost i budućnost).

U drugom poglavlju, *Identitet prostora i prostori identiteta* (str. 55-248), Brković analizira književna djela dubrovačkih autora 17. stoljeća (Gundulića, Palmotića, Menčetića, Bunića, Palmotića Dionorića i Bogašinovića). Kao što je najavila u prvom poglavlju, autorica je djela analizirala i promatrala iz sinkronijske i dijakronijske perspektive, a

u književnim prostorima analiziranih djela prepoznala je i prikazala povijesne, imaginarne, (geo)političke, religijske, eshatološke, moralne, društvene i kulturne prostore. Brković je iz sinkronijske perspektive uočila da je prostor Prvog odnosno Dubrovačke Republike uvijek diviniziran, prostor Drugog, Osmansko Carstvo, a u ponekim djelima i Mletačka Republika, sotoniziran. Što se tiče povijesnih prostora oni često u djelima evociraju slavnu prošlost zemalja jugoistočne Europe, služe kao mjesta kolektivnog sjećanja (npr. Hoćim, Siget) i dijakronijski uspostavljaju vezu između prošlosti i sadašnjosti, ali i budućnosti. Tako početkom 17. stoljeća, dubrovački autori u poljskim vladarima vide one koji će ove prostore osloboditi od "Zmaja s Istoka" (*Osman*), sredinom stoljeća, europska euforija Zrinskimima ne zaobilazi ni Dubrovčane. Tako u *Trublji*, uloga osloboditelja prelazi s poljskih vladara na Zrinske, da bi na kraju stoljeća u toj ulozi, Dubrovčani gledali na vladare iz kuće Habsburg (*Beča grada obruženje...*). Prostori koje Brković prepoznaje imaginativnim, služe kao prostori kulturnoga sjećanja (proslavom Dana slobode u *Dubravki* obnavljaju se vrijednosti predaka), ali i prostori za slanje određenih poruka. Tako Gundulić u *Dubravki* šalje moralne i društvene poruke. Iako je radnja smještena u arkadijski i mitološki svijet, iščitavaju se konkretnosti povijesnoga vremena i društveno-političke zbilje. Što se (geo)političkoga prostora tiče dubrovački autori prikazivali su suvremeno stanje stvari, a kako su se odvijale stvari na granicama Istoka i Zapada, najbolje se ogleda u tome u kome Dubrovčani prepoznaju osloboditelje, onoga što Brković naziva *slovinskim* prostorom. Taj se prostor sa svojim zacrtanim koordinatama sjevera i juga prostire od Ledenoga do Jadranskoga mora. Središtem *slovinskog* prostora smatrao se od Boga odabran Dubrovnik. U tome *slovinskom* prostoru naziru se ideje kasnijega ilirskoga pokreta, a dubrovački autori sanjali su o etničkom i/ili jezičnom jedinstvu Slavena. Tako Menčetić u samom naslovu *Trublja slovinska* ističe koncept *slovinskog* prostora (ilirizma) te implicira na okupljanje svega puka *slovinskog* radi oslobađanja ovih teritorija od Osmanskoga Carstva. U religijskom i eshatološkom prostoru prisutna je vječna borba dobra i zla. Na strani kršćanskih zemalja i Dubrovačke Republike su Bog i sveci, naročito sveti Vlaho koji je kao zaštitnik grada vrlo bitan za identitet Dubrovčana, a na strani Osmanskoga Carstva su paklene sile. Iako su u društvenim prostorima prikazani običaji, društvena hijerarhija i način života likova, često su ovi prostori služili kao kritika društva i upozorenje da se neke granice ne smiju prelaziti. Zbog Velike zavjere koju su organizirali neki pripadnici dubrovačke vlastele 1611./1612.,

pogubne posljedice osjećale su se do pada Republike. U ovim djelima sve do Velike trešnje 1667., dubrovački autori pozivali su vladu da riješi međusobne prijepore. Gundulić je to učinio u *Osmanu* prikazavši unutarnju krizu Osmanskoga Carstva koja je nagrizala carstvo, a Palmotić likom pastira u *Pavlimiru*, koji je govorio da je za propast države najpogubnija unutarnja društvena i politička nesloga. Budući da vladajući nisu mogli prijeći preko međusobnih prijepora, kako su tada smatrali stanovnici a i samo autori, Bog je grad kaznio Velikom trešnjom 1667., a djela koja su nastala odmah iza tog velikog događaja imali su zadaću mobilizirati i homogenizirati sve društvene slojeve da se Dubrovniku što prije vrati stari sjaj (*Grad Dubrovnik vlastelom...*, *Feniče aliti srećno...* i *Dubrovnik ponovljen*).

Treći dio knjige, *Književni prostor i dubrovačka imaginativna geografija 17. stoljeća* (str. 249-263), služi kao svojevrsni zaključak. Književni prostor otkrio se poticajnim istraživačkim predmetom, a provedenom analizom dubrovačka književnost 17. stoljeća osvijetljena je iz nove perspektive. Književni prostor podrazumijeva dvije dimenzije, konkretnu i simboličnu. Prostornom analizom Brković se fokusirala na tri diskurzivne razine, na tekst, intertekst i kontekst. Trorazinskom analizom Brković je pokazala da je konstrukt prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća generira različitim tipovima diskursa. U djelima dominantni prostorni model je povijesni prostor, koji topografijom implicira referente stvarnoga i povijesnoga svijeta. Drugi model čini društveno-politički prostor, koji pokazuje društvenu hijerarhiju i državni ustroj. Glavni su protagonisti osobe na vrhu društvene ljestvice, dok oni nižega društvenog statusa nemaju ključnu ulogu u radnji. Topografska struktura prostora u analiziranim djelima, zacrtana je dvjema osima: horizontalnom (povijesni, društveni i (geo)politički prostor) i vertikalnom (religijski i eshatološki prostor). Što se tiče kolektivnoga identiteta provedenom analizom Brković je ukazala na dominantnu raguzocentričnu, kršćansku i *slovinSKU* perspektivu konstruiranja prostora. Dubrovnik je neizostavni element književne topografije. Književnim djelima u etničkom smislu upućuje se na romanske i slavenske korijene, a u vjerskom na katoličke temelje. U predodžbi dubrovačkih autora, grad je bio višestruka granica, prostor odvajanja i susreta kultura Istoka i Zapada, religije islama i kršćanstva, ali i političkih sila (Habsburška Monarhija, Osmansko Carstvo i Mletačka Republika). Osim diviniziranja Dubrovačke Republike, autori su ukazivali i na društvenu krizu. Prije Velike trešnje 1667. godine kroza svako djelo prožimao se prostor *slovinstva*, a Dubrovnik je bio središte toga *slovinstva* i kršćanstva.

Nakon potresa i mijenom odnosa na kršćansko-osmanskoj granici u središte dolazi austrijski dvor i vladari kuće Habsburg. U svim djelima dubrovačkih autora prostor Drugog bilo je neprijateljsko, nevjeri- ničko, autokratsko, osvajačko, *neslovinsko* i neeuropsko Osmansko Carstvo, a u mnogo blažoj varijanti, prostor Drugog označavao je i Mletačku Republiku.

Knjigom *Političko i sveto. Identitet prostora i prostori identiteta u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća* Ivana Brković prikazuje društveno-političko stanje Dubrovačke Republike u 17. stoljeću. Provedenom analizom književnih djela dubrovačkih autora donosi nam novu perspektivu promatranja povijesti i književnosti. Novijim metodama istraživanja, književna djela postala su povijesni izvor koji osvjetljava sliku te poimanje svijeta i prostora dubrovačkoga čovjeka 17. stoljeća.

Andrija Šego

Faruk Taslidža, *Bosanski ejalet u doba Bečkog rata (1683-1699)*, Mostar, 2017., 220 str.

Poraz Osmanlija pod Bečom 1683. označio je prekretnicu u odnosima između europskih sila i Osmanskoga Carstva. Osmanska ekspanzija prema Zapadu je zaustavljena, a Carstvo je izgubilo značajne dijelove europskoga teritorija, što je još 1686. dovelo do ukidanja Budimskoga ejaleta. Bečki će se poraz odraziti i na zbivanja i prilike u Bosanskom ejaletu, koji je zbog svoga strateškog položaja bio od velike važnosti za sukobljene strane. Knjiga Faruka Taslidže, s gore navedenim naslovom, djelomično je doručena doktorska disertacija obranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 2015. Knjiga, objavljena u izdanju Federalnoga ministarstva obrazovanja i nauke/znanosti u Mostaru, donosi šest kronološki poredanih poglavlja kroz koje autor obrađuje prilike u Bosanskom ejaletu do početka i tijekom Bečkoga rata.

Nakon sadržaja i uvodnoga dijela slijedi prvo poglavlje naslova *Osmanско Carstvo i Bosanski ejalet tokom XVII stoljeća (do početka Bečkog rata)* (str. 15-35) u kojemu autor donosi pregled prilika u Osmanskom Carstvu, kao i zbivanja u Bosanskom ejaletu do početka Bečkog rata. Pogoršanje privrednih prilika, obezvrjeđivanje novca i smanjivanje državnih prihoda, socijalni nemiri, unutarnji sukobi izazvani djelovanjem vjerskoga pokreta kadizadeliya, te sve veće promjene koje su se zapažale kod janjičara, bili su samo neki od problema s kojima se Carstvo suočavalo. Tek će veliki veziri iz obitelji Čuprilić u drugoj polovici 17. stoljeća uspjeti za jedno izvjesno vrijeme stabilizirati državu, ali će izbijanje Bečkog rata prekinuti započeti proces obnove države. Zbivanja i promjene u Carstvu izravno su pogađala i Bosanski ejalet. Tijekom Dugoga rata (1593.-1606.), u kojemu aktivno sudjeluju i spahije iz Bosanskoga ejaleta, dolazi do krize izazvane stalnim ratnim stanjem, nedostatkom živežnih namirnica te izbjegavanjem obveza pojedinih sandžak-begova. Nakon Dugoga rata dolazi do promjena u vojno-organizacijskom pogledu. Na sjevernim i zapadnim granicama formira se krajiška zona (serhat), tako da će do sredine 17. stoljeća biti osnovano 19 kapetanija, a do početka Bečkoga rata njihov broj će se dodatno povećati. Poseban problem Bosanskoga ejaleta u prvoj polovici 17. stoljeća jest gubitak stanovništva (raje), i to u pograničnim dijelovima Krčko-ličkoga, Kliškoga i Hercegovačkoga sandžaka, gdje dolazi do smanjenja broja naseljenih sela.

Opća kriza Osmanskoga Carstva u Bosanskom ejaletu dovodi i do sve intenzivnije hajdučije, a položaj stanovništva dodatno pogoršava uvođenje novih poreza i stalna vojna mobilizacija. Tijekom Kandijskoga rata (1645.-1669.), za vrijeme kojega će se vojne akcije voditi i u pograničnom dijelu s Dalmacijom, spahije i zaimi iz Bosanskoga ejaleta aktivno će sudjelovati u osvajanju i obrani brojnih gradova, ali i na drugim ratištima na istoku Europe. Potpisivanje Kandijskoga mira nije dovelo do smirivanja prilika na dalmatinskom području, kao ni u bokokotorskom zaljevu koje je također bilo na udaru. Stalna ratna opasnost i nesigurnost iscrpilo je i desetkovalo stanovništvo. Gradovi stagniraju, a porast cijena i inflacija dodatno pogoršavaju položaj stanovništva, što sve dovodi do nezadovoljstva koje će kulminirati 1682. godine kada dolazi do otvorene pobune koja je ubrzo ugušena.

U drugom poglavlju *Odjek osmanskog poraza pod Bečom (1683.) u Bosanskom ejaletu* (str. 37-57) autor obrađuje vojne pripreme velikoga vezira Kara Mustafe za vojni pohod na Beč u kojemu će sudjelovati vojne snage Bosanskoga ejaleta, ali i Egipta, Halepa, Damaska, te reakciju kršćanskih podanika na zbivanja pod Bečom. Vrlo brzo nakon osmanskoga neuspjeha dolazi do pobune u Krčko-ličkom i Kliškom sandžaku, a pogranična anarhija širila se i prema Hercegovini. Značajnu ulogu u širenju pobune i odmetništvu katoličkih podanika imali su i franjevci Bosanskoga ejaleta. Osim toga, na osmanskome je teritoriju među pripadnicima obiju konfesija djelovala i špijunska mreža Mlečana. Uz kršćanske pripadnike, Morlake, Mlečani će uspostaviti kontakte i s muslimanskim pripadnicima vojnih postrojbi, ali i s hercegovačkim vlaškim plemenima kako bi se zauzimali za mletačke interese. U prvim godinama po izbijanju sukoba Mlečani će ostvariti značajne uspjehe u Jonskom moru, a na istočnohercegovačkom i dubrovačkom području brojne pljačkaške akcije poduzet će hajdučki harambaša Bajo Nikolić Pivljanin.

Bosanski ejalet kao privremena ratna zona u prvoj fazi Bečkog rata (str. 59-80) naslov je trećeg poglavlja u kojemu se obrađuju ratne operacije od 1685. do kraja 1687. To je razdoblje uspješnih akcija Mlečana i carske vojske, te uspješne habsburško–mletačke suradnje u vojnim akcijama u Krčko-ličkom sandžaku. Nakon gubitka Budima i Sinja 1686. uslijedili su porazi Osmanlija u Podoliji i Peloponezu. U svim pokrajinama vršena je dodatna mobilizacija, koje nije bio pošteđen ni Bosanski ejalet. Prekretnica u daljnjem ratovanju bio je poraz Osmanlija na Mohačkom polju kod Haršanja 1687., nakon koje dolazi do državnoga udara i smjene na osmanskome prijestolju. Haršanjski poraz potaknuo je i seobu muslimana iz cijele Slavonije, a napadom carske Rusije na Krimski Kanat otvoren je novi front na istoku. Prodorom habsburške vojske u

Slavoniju 1687., koji je uslijedio nakon proglasa cara Leopolda I. kojim poziva kršćansko stanovništvo na ustanak i pridruživanje carskoj vojsci, Bosanski je ejalet izgubio svoju slavonsku krajinu. Sav teritorij između Save i Drave našao se u habsburškom posjedu.

U četvrtom poglavlju *Bosanski ejalet u vrijeme valije Topal Husein-paše (1687-1690)* (str. 81-109) obrađuje se nastavak vojnih operacija i prodor habsburške vojske kroz Posavinu, čije su vojne operacije rezultirale oslobađanjem Dubice, Jasenovca, prostora uz rijeku Savu te Beograda i Zvornika na Drini. Uspjesi Habsburgovaca doveli su do stradanja i raseljavanja muslimanskoga stanovništva sa sjevera ejaleta, dok u isto vrijeme Mlečani nižu uspjehe u dalmatinskom zaleđu osvajajući Knin 1688., te Norinsku kulu 1689. O ozbiljnosti situacije u kojoj su se Osmanlije našli, a koji su ratovali na više frontova od Ugarske preko Podolije i Ukrajine do Moreje, najbolje govori podatak o njihovu povlačenju iz Smederevskoga i dobrog dijela Rumelijskoga sandžaka. U protuudaru Osmanlija, bosanski valija Topal Husein-paša uspio je povratiti Zvornik, ali nije se mogao spriječiti prodor Habsburgovaca u Krčko-lički sandžak, čime je osmansko razdoblje u Lici i Krbavi bilo završeno. Pod vodstvom novoga velikog vezira Fazil Mustafe-paše Ćuprilića, Osmanlije su uspjele vratiti neke od izgubljenih gradova, među kojima Beograd i Smederevo, a Topal Husein-paša uspio je povratiti teritorij Pakračkog sandžaka, Novi, Dubicu i Jasenovac. Unatoč preokretu, prilike u Bosanskom ejaletu bile su nepovoljne. Vladala je nestašica novca i opća nesigurnost na području donje Neretve, a situaciju je pogoršavala i kuga koja se 1690. pojavila u Sarajevu, Banjoj Luci i proširila se na Dalmaciju i njezino zaleđe.

Peto poglavlje *Bosanski ejalet u vrijeme valije Korča Mehmed-paše (1691-1697)* (str. 111-157) obrađuje završnu fazu rata u kojoj je ključna bila bitka kod Slankamena 1691., koja je označila prekretnicu u daljnjem ratovanju. Teritorij prekosavskih osvajanja, koja je u prethodnom razdoblju uspješno izveo Topal Husein-paša, sada je ponovo izgubljen u korist carske vojske. Pakrački je sandžak za Osmanlije u cijelosti bio izgubljen. Zbog poraza u prosincu 1691. smijenjen je bosanski valija Bujuk Džafer-paša, koji je početkom iste godine bio postavljen na taj položaj, a za novog valiju imenovan je Korča Mehmed-paša. Novi je namjesnik zbog teške financijske situacije stanovništvu nametnuo bespravni porez *segban-akću*, koji je Porta nakon pritužbe pristigle iz sarajevskoga kadiluka zabranila. Vojna nedisciplina i odmetništvo sve više je dolazilo do izražaja, ali je isto tako bilo primjera požrtvornosti i odanosti Osmanskom Carstvu. U isto vrijeme mletački ratni planovi bili su usmjereni na prostor donje Neretve i uspješnoj obrani Kleka i kule Smrdan. Dok su kršćanske snage na ugarskom ratištu 1693. bezuspješno pokušavale

osvojiti Beograd, Mlečani su uz pomoć Morlaka 1694. osvojile Gabelu, važno privredno i vojno središte Bosanskoga ejaleta. Uslijedilo je relativno mirno razdoblje kada na prostoru Bosanskoga ejaleta nije bilo većih vojnih akcija, osim razračunavanja osmanskih vlasti sa svepri-sutnom hajdučijom. Tek će 1697. godina donijeti nove bitke i poraze na obje zaraćene strane. Za Osmanlije je najteža bila bitka kod Sente, gdje su pretrpjeli strahovit poraz. Nakon bitke austrijski vojskovođa Eugen Savojski krenuo je s vojskom preko Save kroz Bosanski ejalet i prodro sve do Sarajeva, koji je tom prilikom zapalio.

Bosanski ejalet u posljednjoj godini Bečkog rata (str. 159-183) naslov je posljednjeg, šestog poglavlja. Poraz kod Sente nije označio i kraj ratnih sukoba. Mlečani su 1698. bezuspješno pokušali osvojiti Stolac i Počitelj, a tijekom ljeta iste godine u cijelom ejaletu provođena je dodatna mobilizacija za osmanski pohod u Dalmaciju, cilj kojega je bilo ponovno osvajanje Sinja. Unatoč nadmoći, Osmanlije nisu u tome uspjele. Već nakon bitke kod Sente postalo je jasno da se ratni ciljevi Osmanlija ne mogu ostvariti. Unatoč onima koji su i dalje zagovarali nastavak rata, Porta je u srpnju 1698. pristala na mirovne pregovore prema načelu *uti possidetis*. Pregovori, uz posredništvo Engleske i Nizozemske, započeli su 13. studenoga u blizini Srijemskih Karlovaca. Prema odredbama mirovnoga ugovora granica Osmanskoga Carstva pomaknula se na tokove rijeka Save i Une. Uslijedilo je razgraničenje s Habsburgovcima i Mlečanima, koje će biti gotovo u siječnju 1701. Na samom kraju autor daje kratak osvrt na posljedice Bečkog rata i svu tragediju koja je zadesila stanovništvo Bosanskoga ejaleta tijekom i nakon sukoba.

Slijede zaključak na bosanskom i engleskom jeziku, rječnik termina, popis izvora i literature, zatim skraćenice korištene u tekstu, popis slika, registar osobnih imena te recenzije i bilješka o autoru. Knjiga je obogaćena i slikovnim prikazima različitih karata, gradova i utvrda iz obrađenoga razdoblja.

Tematika koju Faruk Taslidža obrađuje nije nova, ali je dosada bila nedovoljno istražena i pomalo zapostavljena. Autor je obradom novih i već postojećih podataka dublje ušao u samu problematiku, povezujući uzročno-posljedičnu vezu zbivanja na ugarskom ratištu s onima u Bosanskom ejaletu, pritom dajući jasnije i konkretnije odgovore na pojedina pitanja. Tako na mnogim mjestima nadopunjuje stare te iznosi nove podatke i saznanja o osmanskome razdoblju na prostoru Bosanskoga ejaleta, što ovu knjigu čini značajnim doprinosom bosanskohercegovačkoj historiografiji, koja će zasigurno naići na pozornost znanstvenih krugova.

Dijana Pinjuh

IAN KERSHAW, *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.*, V.B.Z., Zagreb, 2018., 543 str.

Veoma ugledni britanski povjesničar Ian Kershaw objavio je 2011. godine na engleskom jeziku knjigu pod nazivom *The End: Hitler's Germany 1944-45*. Nakladnička kuća V.B.Z. prevela je knjigu na hrvatski jezik pod naslovom *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.* 2018. godine. Na početku knjige nalazi se sadržaj, zahvale, predgovor te naslov *Dramatis personae* koji donosi popis istaknutijih osoba koje obuhvaća navedena knjiga. Nakon uvoda slijedi devet poglavlja, a na kraju se nalazi zaključak, bilješke, popis citiranih arhivskih izvora i vrela te bilješka o autoru.

Već u predgovoru I. Kershaw naglašava što ga je potaknulo na pisanje ove knjige, a kako sam kaže radilo se o tome da se nije mogao sjetiti nijednoga djela koje bi dalo odgovore na pitanja koja su njega zaokupljala, a jedno od najvažnijih pitanja jest kako se nacistički režim uspio održati do samoga kraja, do potpune propasti. S tim ciljem on ističe da će u knjizi posebno istraživati problem strukture vlasti nacističke Njemačke, te mentalne sklopove na svim razinama, od vladajućih do onih podređenih, koji su podupirali kontinuirano funkcioniranje režima do samoga kraja. U uvodnom dijelu s naslovom *Propast u plamenu* Kershaw na jednom primjeru jasno pokazuje kako je nacistički režim gotovo savršeno funkcionirao još u travnju 1945. godine, kada je mnogima bilo jasno da je kraj veoma blizu. Plaće i nadnice u travnju 1945. godine bile su isplaćene, a do zadnjega tjedna rata isplaćivane su i stipendije stranim studentima. Nacistički režim teško bi se održao do potpune propasti da nije imao i javnu potporu.

Priču o propasti nacističke Njemačke autor je odlučio predstaviti na pripovjedan način jer se samo tako, kako sam kaže, "može dobro izraziti dinamičnost - i dramatičnost - faza umiranja režima". Kroz prvo poglavlje s naslovom *Šok za sustav* (str. 37-73), Kershaw nas uvodi u razdoblje nakon neuspjelog atentata na Hitlera u srpnju 1944. godine. Oslikavajući reakcije na neuspjeli atentat na Hitlera, autor posebno naglašava važnost četiri osobe. Taj kvadrumvirat činili su Martin

Boraman, čelnik Stranačke kancelarije, koji je od 1943. godine postao Hitlerov osobni tajnik, iskoristio je neuspjeli atentat na Hitlera da još više ojača svoju moć kroz kontrolu stranačke administracije, te kontrolirajući pristup Hitleru. Druga osoba koja je značajno proširila svoju moć bio je Heinrich Himmler. Uza sve dužnosti koje je do tada vršio, čelnik SS-a, šef Njemačke policije, povjerenik Reicha za jačanje njemačke nacije, ministar unutarnjih poslova, od srpnja 1944. godine postao je i glavni zapovjednik Pričuvne vojske, za koju se držalo da je bila glavno središte organiziranja neuspjeloga atentata. Treća osoba koja je ojačala svoju moć bio je Joseph Goebbels koji je obavljao dužnost ministra propagande Reicha i čelnik stranačke propagandne organizacije, od srpnja 1944. godine imenovan je povjerenikom Reicha za "totalni rat". Četvrta osoba koja uokviruje ovaj kvadrumvirat bio je Albert Speer, iako autor naglašava da je često dolazio u sukobe s prethodnom trojicom, a posebno s Goebbelsom. Speer je bio ministar Reicha za naoružanje i ratnu proizvodnju, i očito je pokazivao vrhunske organizacijske sposobnosti jer je Hitleru i njegovu režimu bio nezamjenjiv. Osim navedenoga, autor predstavlja i reakciju javnosti te vojnih struktura na propali atentat, a svi zajedno bili su u šoku, te je nakon toga uslijedilo razdoblje široke potpore režimu.

Drugo poglavlje nosi naslov *Slom na zapadu* (str. 74-111) i bavi se reakcijama nacističkoga režima na Wehrmachtov kolaps na zapadu tijekom kolovoza i rujna 1944. godine. Saveznicima je nakon iskrcavanja u Normandiji bilo potrebno tri mjeseca da oslobode Francusku i već u rujnu su stigli do njemačkih granica. Sredinom listopada 1944. godine Aachen je bio prvi njemački grad koji je pao u ruke Saveznika. Nacistički režim bio je šokiran uspjehom Saveznika posebno gubitkom Francuske, a broj njemačkih vojnika na zapadnoj bojišnici pao je s 892.000 početkom srpnja na 543.000 prvoga rujna. U izvještajima koji su stizali s bojišnice često se moglo čitati o padu morala, skepticizmu i defetizmu. Reakcija režima bila je još čvršća i stroža kontrola cjelokupnoga njemačkog naroda. Kershaw naglašava kako je od toga trenutka njemačko društvo postalo potpuno militarizirano, a represija je postala dio svakodnevnoga života. Goebbels, koji je bio zadužen za provedbu "totalnoga rata", sve je češće dolazio u sukob sa Speerom uzimajući mu dragocjene radnike iz industrije i angažirajući ih na bojišnici. Stranačka kancelarija koju je vodio Borermann kontrolirala je Njemačku kao nikada ranije.

Treće poglavlje s naslovom *Nagovještaj strave* (str. 112-147) bavi se uspjesima Crvene armije na istočnoj bojišnici i njezinim prvim upa-

dima na njemački teritorij. Koliko god su osvajanja Saveznika na zapadu izazvala šok, kako za njemačko političko i vojno rukovodstvo tako i za obično stanovništvo, izgleda da se ništa nije moglo usporediti s onim što je tek stizalo s istoka. Nakon razbijanja Vojne skupine Centar sovjetska osvajanja nastavila su se dalje prema zapadu stižući do istočnih granica njemačkog Reicha. Već u listopadu Crvena armija je prvi put prešla granicu Reicha pri tom čineći brojne zločine, ubojstva, silovanja i razaranja. Sudeći prema izvješćima najgore je prošao grad Nemmersdorf gdje su počinjeni najstrašniji zločini. Autor ističe kako je nacistički režim nastojao iskoristiti strahote koje su se dogodile u Nemmersdorfu u propagandne svrhe kako bi upozorio cjelokupno stanovništvo, koje je već dobrano bilo iscrpljeno ratom, što im se sprema ako Crvena armija dođe na područje Reicha. Strah je na tom području bio svakodnevna pojava, a običan puk je na sovjetska osvajanja i zločine gledao kao na osvetu za njemačke zločine koji su počinjeni 1941. godine.

Četvrto poglavlje u knjizi naslovljeno je *Nada se uzdiže - i nestaje* (str. 148-185) i bavi se posljednjom velikom njemačkom ofenzivom u Ardenima u prosincu 1944. godine. Kershaw naglašava da je do planiranja ove ofenzive došlo već u rujnu. U početku je označena kodnim imenom "Straža na Rajni", a kasnije je preimenovana u "Jesenska magla" i samo je nekolicina u Vrhovnom zapovjedništvu Wehrmachta bila upoznata sa svim detaljima. Autor se u poglavlju posebno osvrnuo na reakcije njemačkoga društva uoči pokretanja ofenzive. Izvještaji koji su stizali do onih na vlasti pokazali su prilično slabu vjeru u konačnu pobjedu, ali ipak su vjerovali propagandi kako će ova ofenziva biti prekretnica u ratu na zapadu, koja će dovesti do raskola među Saveznicima, a velike nade polagane su i u pojavu novoga "čudotvornog oružja". Ofenziva koja je pokrenuta 16. prosinca bila je slomljena nakon tjedan dana. Pojedini su već tada izjavili kako je rat za Njemačku izgubljen, no unatoč tomu, nacistički režim uspio se održati pojačavajući kontrolu nad njemačkim društvom u cjelini.

Tema petoga poglavlja, koje nosi naslov *Katastrofa na istoku* (str. 186-224), bavi se sovjetskim osvajanjima istočnih pokrajina njemačkoga Reicha. Velika sovjetska ofenziva pokrenuta je 12. siječnja 1945. i do kraja toga mjeseca za Reich su bile izgubljene pokrajine Istočna Prusija, Istočni Brandenburg i Šleska. Crvena armija zaustavila se na manje od 80 kilometara od Berlina. Uz velike vojne gubitke Reicha, procjenjuje se da su tijekom siječnja i veljače na istočnoj bojišnici iznosili oko 450.000 vojnika, i civilno stanovništvo iskusilo je

nezamislive strahote bježeći u panici. Kershaw ističe da se katastrofa na istoku vjerojatno mogla ublažiti da je postojalo imalo razboritosti kod Hitlera i njegova vojnog i političkog vodstva. Hitler je odbijao svaku pomisao na povlačenje, a generali koji nisu proveli njegove zapovijedi bili su odmah smijenjeni. Štoviše, Hitler sve do zadnjega trenutka nije dopuštao ni evakuaciju stanovništva iz ugroženih područja. Političko i vojno vodstvo Reicha i dalje je ostalo vjerno Hitleru i gotovo su u potpunosti provodili njegove zapovijedi. Takvi mentalni sklopovi u strukturama vlasti najbolje mogu opisati kako se nacistički režim uspio održati do potpune propasti.

Šesto poglavlje nosi naslov *Teror se vraća kući* (str. 225-263) i u njemu autor prikazuje gotovo nekontroliranu količinu represije i terora koju je nacistički režim počinio na području Njemačke tijekom veljače. Sigurnosne službe sve su češće dobivali izvješća o padu morala na bojišnici, defetizmi i dezerterstvu. Kako bi se obračunao s tim, nacistički režim 15. veljače 1945. osniva prijeke vojne sudove, a već 9. ožujka i leteće prijeke sudove. Terorom su bili pogođeni gotovo svi, od vojnika koji su pokušali bježati s bojišnice, do običnoga stanovništva koje bi izrazilo neslaganje s režimom. Teror je u jednakoj mjeri pogodio i radnike, uglavnom strance koji su prisilno dovedeni i korišteni gotovo kao robovska snaga, a najgore su prošli zatvorenici u koncentracijskim logorima koji su bili prisiljeni na marševe smrti. U poglavlju autor donosi i prikaz savezničkih bombardiranja njemačkih gradova.

Urušavanje temelja (str. 264-308) naslov je sedmoga poglavlja. Prešavši rijeku Odru na istoku i rijeku Rajnu na zapadu Saveznici su sve više stezali obruč oko Reicha, te konsolidirajući svoje postrojbe spremali su se za konačan obračun s nacističkom Njemačkom. Uz goleme teritorijalne gubitke Njemačka je pretrpjela i velike vojne gubitke, što u opremi što u ljudstvu, a procjenjuje se da je samo tijekom 1944. godine izgubila više od 1.200.000 vojnika. Svima je postalo jasno da je kraj rata blizu i da će završiti veoma nepovoljno za Njemačku ukoliko se nešto ne promijeni. Međutim, Hitler i Vrhovno zapovjedništvo Wehrmachta ostalo je dosljedno svojoj politici, a Hitler je često isticao kako se 1918. godina ne će ponoviti. To je značilo da će se razaranje Njemačke nastaviti, a ljudski gubici rasti. Kershaw navodi kako su se među vladajućom elitom ponegdje mogli čuti disonantni tonovi prema režimu, ali oni nisu nikada javno predstavljeni Hitleru bojeći se njegove odmazde. Pokretanje nekog ustanka više nije bilo moguće niti među vrhovnim vojnim zapovjednicima, a niti među

običnim vojnicima koji su bili u potpunosti iscrpljeni i demoralizirani. Režim je kao nikad ranije pojačavao represiju zahtijevajući borbu do posljednjega čovjeka.

Predzadnje poglavlje u knjizi, *Implozija* (str. 309-362), bavi se posljednjim pokušajima režima da zadrži svoju vlast. Saveznička osvajanja tijekom travnja 1945. više ništa nije moglo zaustaviti. Nacistički režim pucao je na svim stranama, no unatoč tomu represija i teror prema vlastitom stanovništvu dosegla je vrhunac. Bilo kakav spomen o predaji ili povlačenju donosio je smrt. Ipak stanovnici pojedinih gradova odlučili su se suprotstaviti okorjelim nacistima i pripadnicima SS-a. Leteći prijekli sudovi u to vrijeme neumoljivo su izvršavali smrtne presude. Zatvorenici koncentracijskih logora ponovo su bili poslani na marševe smrti. Saveznici su osvajali grad za gradom, a 20. travnja, na Hitlerov 56. rođendan, pao je Nürnberg, glavno nacističko svetište. Autor ističe da u posljednjem tjednu travnja u Reichu više ništa nije sličilo na središnju vlast. Himmler i Göring već su bili smijenjeni, a uz Hitlera su ostali samo fanatici među kojima se ističu Goebbels, Bormann i Dönitz, kojega je Hitler, prije nego što je počinio samoubojstvo 30. travnja, odredio za predsjednika Reicha.

Zadnje poglavlje u knjizi nosi naslov *Likvidacija* (str. 363-400). Ono što Hitler nije želio učiniti, to jest završiti rat i potpisati bezuvjetnu kapitulaciju, ostavio je svome nasljedniku Karlu Dönitzu. Vijest o Hitlerovoj smrti objavljena je uvečer 1. svibnja, te kako autor naglašava, tek je tad uklonjena glavna i nepremostiva zaprjeka prema kapitulaciji. Kershaw se prilično detaljno bavi zbivanjima nakon Hitlerove smrti pa sve do potpisivanja bezuvjetne kapitulacije. Tako se daje pregled najvažnijih zbivanja te opis svih napora koje je Dönitzov ured činio, s jedne strane da se preda zapadnim Saveznicima, a s druge strane da nastavi borbu na istočnoj bojišnici uz povlačenje prema zapadu kako bi spasio što veći broj vojnika. No Saveznici su bili neumoljivi i zahtijevali su bezuvjetnu predaju na svim područjima. Sporazum o vojnoj predaji potpisan je u Eisenhowerovu stožeru u Rheimsu 7. svibnja u 2,41 ujutro, a sva vojna djelovanja trebala su prestati 8. svibnja u 23,01 po srednjoeuropskom vremenu, odnosno minutu nakon ponoći 9. svibnja u Londonu. Budući da tekst predaje nije zadovoljio Sovjete, slijedilo je i drugo potpisivanje ali sad u Žukovljevu stožeru u Karlshorstu u predgrađu Berlina. Autor naglašava da je dokument o bezuvjetnoj predaji potpisan petnaestak minuta do jedan 9. svibnja, ali je datiran na 8. svibnja kako bi bio u skladu s uvjetima sporazuma iz Rheimsa. Kershaw ukratko opisuje događanja nakon kapitulacije te

ističe kako je unatoč potpisanoj kapitulaciji Treći Reich i dalje postojao i to sve do 23. svibnja kada su Dönitz i članovi njegova ureda bili uhićeni i tek taj čin označio je nestanak Reicha.

Hvaljeni britanski povjesničar Ian Kershaw slovi kao jedan od najboljih povjesničara koji proučava europsko 20. stoljeće, a posebno Njemačku pod nacističkim režimom. Njegova dvosveščana biografija Adolfa Hitlera, za drugi svezak autor je dobio nagradu za najbolju knjigu u Velikoj Britaniji 2000. godine, smatra se jednim od najboljih djela o nacističkom vođi. Prije dvije godine na hrvatski jezik prevedena je njegova knjiga *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.* U knjizi *Kraj: Slom Hitlerove Njemačke 1944. - 1945.* autor vrlo uvjerljivo objašnjava kako se nacistički režim uspio održati do samoga kraja, do potpune propasti. Već na početnim stranicama istaknuto je kako su takvi slučajevi u povijesti vrlo rijetki, te da se strana koja gubi rat u jednom trenutku odluči za pregovore i traži primirje. No Njemačka pod Hitlerovim vodstvom nije to napravila, bilo je potrebno da se zemlja uništi i okupira, gradovi razore, strada na milijune vojnika i stotine tisuća stanovnika, te tek kad je Hitler počinio samoubojstvo otklonjena je prepreka za bezuvjetnu kapitulaciju. Proučavajući strukture nacističke vlasti te mentalne sklopove na svim razinama, počevši od vladajuće elite pa sve do običnoga stanovništva, autor je došao do zaključka kako je Hitlerov nacistički režim uglavnom imao potporu do samoga kraja. Pri tome se posebno naglašava kako je režim uvijek imao potporu od vladajuće elite, kako političke tako i vojne. Kad je u pitanju stanovništvo, jasno je dokazano kako narod nije do kraja podržavao nacistički režim, unatoč širokoj podršci, jer brojna izvješća tijekom 1944. i 1945. godine pokazuju kako ljudi nemaju povjerenja u vodstvo. No dominantne elite bile su te koje su imale moć, ali njihova snaga je proizlazila, kako autor kaže iz Hitlerova "karizmatičnog vodstva". Zbog njihove vezanosti uz Hitlera i načina na koji je strukturiran nacistički režim autor smatra da elite nisu ni imale mogućnost da se suprotstave Hitleru na bilo koji organizirani način, bilo vojno ili politički. Kershaw smatra da je upravo to bilo ključno za održavanje nacističkoga režima do kraja, do potpune propasti.

Goran Mijočević

ŽELJKO MAJIĆ - BOŽO GOLUŽA (prir.), *U vjeri, nadi i ljubavi. Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića (1918.-2018.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2018., 400 str.

U nakladi izdavačke kuće *Crkva na kamenu*, u svibnju 2018. godine, objavljen je zbornik radova u povodu 100. obljetnice rođenja biskupa Pavla Žanića. Zbornik *U vjeri, nadi i ljubavi, Stoljetnica rođenja biskupa Pavla Žanića 1918.-2018.* nastao je kao kruna ovoga jubileja neustrašiva pastira Mostarsko-duvanjske i upravitelja Trebinjsko-mrkanske biskupije (1980.-1993.). Tako se pisanom riječju otrgnulo od zaborava istinski znamenita biskupa koji je svojim biskupskim svjedočenjem i upravljanjem zadužio Crkvu u Hercegovini.

Biskup Žanić bio je poseban u vjeri, poseban u nadi, poseban u ljubavi, kako i glasi njegovo biskupsko geslo "U vjeri nadi i ljubavi". Tako i ovaj zbornik radova nosi upravo taj naslov *U vjeri, nadi i ljubavi*, i podijeljen je u četiri dijela. Prvi dio nosi naslov *Radovi o inicijativama i pothvatima biskupa Pavla Žanića*, drugi dio *Propovijedi uz obljetnice smrti*, treći dio *Razgovori i govori* i četvrti dio *Slikopis*.

Na početnim stranicama ovoga zbornika donesen je sadržaj, predgovor (*Iskren poštovatelj Istine - Isusa Krista*) kojega je napisao kardinal Vinko Puljić (str. 7-8), riječ priređivača (str. 9), nakon čega slijede četiri navedena dijela a na kraju je donesen popis imena (str. 393-400).

U prvom dijelu *Radovi o inicijativama i pothvatima biskupa Pavla Žanića*, doneseni su radovi trinaest svećenika koji su u četrnaest radova, s različitih aspekata opisali radove, inicijative i pothvate biskupa Žanića. Obradene su uglavnom sve važnije teme koje su obilježile biskupsku službu ovoga vrijednoga i uzornoga pastira katoličkih vjernika u Hercegovini.

U prvom radu s naslovom "Dobri pastir" don Željko Majić detaljno donosi koliko je biskup Žanić bio predan Bogu i narodu. "... pokazao se kao neumoran širitelj Kraljevstva Božjega, propovjednik Istine i promicatelj kršćanske obitelji. [...] Pothvate koje je on poduzimao i rješavao, a koji su i danas aktivni i plodove daju su: izgradnja i dovršenje katedrale Marije Majke Crkve u Mostaru; Crkva na kame-

nu - do sada 450 brojeva; Istoimena izdavačka kuća - do sada 150 naslova; Teološki institut - do sada 235 diplomiranih vjeroučitelja; Biskupijski caritas, s ustanovama i projektima: Dječji vrtić, Centar za mlade, Rehabilitacijski centar, Obiteljsko savjetovalište, Mirjam, Nazaret, Emanuel, Betlehem, Betanija itd.; Katehetski ured; Kler: od brige za svećeničke kandidate do Svećeničkoga doma" (str. 13-14).

Na pitanje želi li biti biskup u Mostaru, biskup Žanić, rado je prihvatio iako u Hercegovini nije nikoga poznao, niti je znao što ga sve čeka. S biskupom Petrom Čulom završio je gradnju katedrale jer je ova hercegovačka biskupija bila jedina u bivšoj državi koja nije imala katedralu. Nakon blagoslova i otvaranja mostarske katedrale, 14. rujna 1980., i preuzimanja uprave biskupijama od biskupa Petra Čule, prvi veliki potez biskupa Žanića bio je osnivanje lista *Crkva na kamenu*.

U drugom radu "Osnivatelj Crkve na kamenu" don Ilija Drmić i don Božo Goluža podrobno su prikazali povijest ovoga lista, kao i izdavačke kuće, od osnutka do danas. List je dobio ime *Crkva na kamenu* a podnaslov je glasio: *Informativni list hercegovačkih biskupija*. "Pokrećući 1980. godine list *Crkvu na kamenu*, biskup Pavao Žanić uistinu je osjetio potrebu Crkve i hrvatskoga naroda u Hercegovini te je tako učinio važan i odvažan korak. Tim činom odlučno se odupro komunističkom jednoulju i ateističkom bezumlju čime se jugoslavenski režim sustavno borio protiv Katoličke Crkve držeći da je njezin pastoralni rad u duhovnom, vjerskom i crkvenom životu naroda izravno uperen 'protiv narodne vlasti'. U tom ozračju novi vjerski list za Crkvu postao je snažna obavijesna, vjerska i odgojna pomoć u pastoralnom djelovanju, a za suprotničku stranu nešto sasvim nepoželjno. [...] Valja istaknuti činjenicu da je ovaj list okupio popriličan broj suradnika, informativno, duhovno i vjernički pratio je život opće i domaće Crkve te je značajno utjecao na literarno i teološko stasanje i razvoj velikoga broja ovdašnjih svećenika" (str. 36).

"Izdavačka djelatnost Crkve na kamenu započinje 1983. godine, čime ona postaje izdavačka kuća. Od tada pa do danas objavljeno je 150 knjiga, koje se mogu razvrstati u tri skupine: znanstvene (povijest, teologija), znanstveno-popularne i pučke (proza i poezija)" (str. 42).

Temeljna načela pastoralnoga rada biskupa Žanića ogledala su se u promicanju kršćanske obitelji, što u ovom zborniku opisuje don Krešo Puljić i pastoralnom radu kojega opisuje don Marko Šutalo. Preuzimajući upravu biskupija u Hercegovini u svojoj okružnici biskup je izložio program svoga rada gdje posebno ističe "promicanje obitelji,

bračnoga morala, odgovornog roditeljstva, borbe protiv kontracepcije i pobačaja, o kojima je zauzeo vrlo jasno stajalište s enciklikom pape Pavla VI. *Humanae vitae...*" (str. 50). Između svih pastoralnih aktivnosti biskup Pavao posebno se isticao kao vrstan propovjednik i kateheta. To su bile biskupove izvrsnosti još dok je djelovao u rodnoj Splitskoj nadbiskupiji. "Njegove su propovijedi bile životne, uvjerljive, poučne" (str. 65). Kao biskup u više župa vodio je pučke misije, duhovne obnove, rekolekcije, predavanja za svećenike po dekanatima, korizmene kateheze za mlade u čemu se ogledala njegova obilna i plodonosna propovjednička djelatnost. Veoma važno mjesto u pastoralnom djelovanju biskupa Pavla zauzimala su i hodočašća, koja je on osobno organizirao i vodio. Na str. 68 donesen je popis jednoga malog dijela brojnih biskupovih hodočašća.

Posebnu pozornost biskup Pavao posvetio je misijskom poslanju Crkve i brizi prema inozemnoj pastvi među Hrvatima izvan domovine što je detaljno opisao don Ivan Štironja u svome radu "Doprinos misijskom poslanju Crkve" (str. 71-80).

"Briga za duhovna zvanja i odnos prema svećenicima" naslov je rada msgr. Luke Pavlovića koji opisuje biskupa Žanića kao brižna oca prema svim duhovnim zvanjima, a posebno prema svećenicima. "Briga za svećenički pomladak i za svećenike bila je na prvom mjestu njegove biskupske službe" (str. 82). Početkom sedamdesetih godina prošloga stoljeća iz Mostarske biskupije u malom sjemeništu i bogosloviji ima više od 100 polaznika, a sredinom osamdesetih godina (nakon 15 godina) jedva više od 30 polaznika. Biskup potiče na molitvu za svećenička zvanja koja su u opadanju, moli župnike da šalju ministrante na duhovne vježbe, da održavaju vjeronauk ne samo kao pripremu za sakramente, nego i za starije srednjoškolce i studente.

Među značajnijim djelima biskupa Pavla Žanića bila je i proslava tisućljeća Trebinjske biskupije i stote obljetnice blagoslova crkve Male Gospe u Trebinju te napose proslava njezina svečanoga proglašenja katedralom. U članku "Apostolski administrator Trebinjsko-mrkanjske biskupije" (str. 87-98) don Ivica Puljić podsjetio je čitatelje na nastanak ideje, pripremu i sam tijek i odjek ovih nezaboravnih, koliko uspješnih toliko i plodonosnih slavlja. "Najavljen i pomno pripreman simpozij o prošlosti, sadašnjosti kao i o raznim vidovima života Trebinjske biskupije usmjerenim na njezinu budućnost održan je 15. lipnja 1984. u kripti mostarske katedrale kao prvi od tri završna dana proslave. Sudjelovali su, kako u radu tako i svojom prisutnošću na ovom simpoziju, brojni znanstvenici i uglednici. (...) Radovi

ovoga simpozija objavljeni su u knjizi s naslovom *Tisuću godina Trebinjske biskupije*, u drugom svesku znanstvene serije koju je pokrenula Vrhbosanska visoka teološka škola (VVTS) u Sarajevu 'Studia Vrhbosensia', Sarajevo, 1988." (str. 93).

"Prigodom proslave navedenih jubileja upriličeno je 16. lipnja kao drugi dan slavlja tisućugodišnjice Trebinjske biskupije svojevrsno 'pravo hodočašće njezinim svetinjama prošlosti i sadašnjosti' sudionika simpozija i svih zainteresiranih" (str. 95). "Glavno slavlje stoljetnice crkve Male Gospe i tisućljeća Trebinjske biskupije kao i uzdignuće župne crkve u katedralu u Trebinju odvijalo se uz Misno slavlje i posvetu katedrale 17. lipnja" (str. 97). Proslava stoljetnice crkve i tisuću godina Trebinjske biskupije te posveta nove katedrale nezaboravan su događaj za povijest ne samo Trebinja nego i cijele Hercegovine (str. 98). Proslava ovih jubileja bila je dostojanstvena, iscrpna i sadržajna a u svemu je biskup Žanić bio ne samo poticatelj nego i voditelj i posvetitelj.

"Povijest će biskupa Pavla Žanića između ostaloga pamtiti i po tome što je u relativno kratkom razdoblju svoga upravljanja biskupijom Mostar-Duvno i administriranja drevnom biskupijom Trebinje-Mrkan (1980.-1993.) utemeljio tri vrlo važne ustanove koje će svojim djelovanjem dati neizbrisiv pečat životu i djelovanju Crkve u Hercegovini. To su: Pastoralno-informativni list hercegovačkih biskupija *Crkva na kamenu* 1980., Biskupijski caritas 1982. i Teološki institut u Mostaru 1987." (str. 99) kako to piše don Ante Komadina u članku "Utemeljitelj Biskupijskoga caritasa". "Dekretom od 17. kolovoza 1982. biskup ordinarij msgr. Pavao Žanić utemeljuje Biskupijski caritas u Mostaru" (str. 99). Glavna zadaća Caritasa bila je: posvješćivanje brige za ovu djelatnost, animiranje župnika da dostave imena potrebitih, pomoć siromašnima i bolesnima, suradnja s kršćanskim i ostalim dobrotvornim ustanovama, suradnja s ostalim Caritasima (posebno istaknuta suradnja sa Zagrebom i Rimom), osnivanje drugih karitativnih ustanova (Dječji vrtići, Starački domovi...). U početcima rada ove ustanove nizale su se i brojne poteškoće jer tadašnja komunistička vlast nije bila naklonjena, a na zamolbu da se plaća manja poštarina za brojne kutije humanitarne pomoći (slalo se u misijske zemlje, Kosovo, Makedoniju) dobivao se odgovor: 'Caritas! Nikad nismo čuli za to! Što vam je to!'" (str. 103). Međutim, uprava Caritasa preko lista *Crkva na kamenu* poticala je vjernike na darivanje posebno u vrijeme došašća i korizme. Caritas je pomagao mnoge a na poseban način siromašnije obitelji s više djece u nabavci škol-

skih knjiga. Djelovanje Biskupijskoga caritasa nastavilo se u ratnim neprilikama i nije prestalo s radom sve do današnjega dana, nego se sve više razvijao. "Kroz minulih 35 godina djelovanja 'sadnica' djelotvorne kršćanske ljubavi, koju je kao pastoralnu živu klicu Crkve u Hercegovini zasadio biskup Pavao i potom zagovarao, promicao i očinski njegovao tijekom jedanaest godina, izrasla je u poveće stablo koje se u poratnom razdoblju razgranalo i do danas rađalo vidljivim plodovima kršćanske djelotvorne ljubavi" (str. 117). Pokrenuti su brojni projekti koji su prerasli u Caritasove ustanove kao što su: *Caritasova ljekarna*, *Obiteljsko savjetovalište* te *Kućna njega starih i nemoćnih*, *Dječji vrtić*, radionice za osobe s posebnim potrebama *Nazaret*, sigurna kuća za žene i djecu žrtve obiteljskoga nasilja *Mirjam*, knjižara *Logovita*, *Socijalni i upravni centar*, Rehabilitacijski centar za djecu i odrasle osobe s posebnim potrebama *Sveta Obitelj*, radionica za radno osposobljavanje osoba s invaliditetom *Emanuel*, duhovno-obrazovni centar *Emaus*, radionice za osobe s invaliditetom *Bethlehem*, Centar za djecu, mlade i obitelj *Spes*, Dom za stare i iznemogle s hospicijem *Betanija*, Gospodarsko društvo za upošljavanje osoba s invaliditetom *RAD-DAR d.o.o.*, Socijalno-edukativni centar - *SEC*. Osim navedenih projekata i ustanova Caritas hercegovačkih biskupija provodi također i druge projekte i nikada nije prestajao pružati ljudima pomoć u hrani i odjeći, brinuti se za siromašne i bolesne i sl.

U članku don Ante Pavlovića "Utemeljitelj Teološkoga instituta u Mostaru" (str. 121-151) piše da je biskup Žanić dekretom od 24. listopada 1987. osnovao Teološki institut u Mostaru (trogodišnji studij) kao temeljitu duhovno-vjersku i teološku formaciju vjernika laika. Otvaranje Instituta i svečano misno slavlje održano je šest dana kasnije uz nazočnost prvih 45 upisanih studenata. Uporište i poticaj za taj korak biskup Žanić dobiva na "Biskupskoj sinodi 1987. godine u Rimu koja je raspravljala o poslanju vjernika laika u Crkvi i svijetu" (str. 124). Institut priprema laike za stručan rad ne samo na području crkvenoga i duhovnoga, nego i društvenoga i kulturnoga života. Institut ubrzo doživljava dva teška udarca: jednogodišnju zabranu rada već nakon mjesec dana djelovanja i dvogodišnji prestanak djelovanja zbog velikosrpske agresije u BiH. U jesen 1988. godine Institut ponovo počinje s radom pod imenom *Vjeronauk za odrasle*, a dvije godine kasnije vraća prvobitni naslov. Od jeseni 1992.-1994. Institut ne radi zbog ratnih sukoba, a krajem 1991. godine dobiva svoj prvi Statut, te završeni studenti primaju diplomu profesora vjeronauka. Godine 2009. mijenja naziv u *Teološko-katehetski institut* te se uvodi petogodišnji (3+2) studij. U posljednjih 30 godina Institut je po-

hađalo više od 600 studenata i studentica od čega su proizašla 243 diplomirana vjeroučitelja. "Teološko-katehetski institut u Mostaru kroz 30 godina svoga djelovanja dao je vrijedan prilog duhovnom, vjerskom, moralnom, odgojno-obrazovnom i kulturnom napretku Crkve i hrvatskoga naroda u BiH. Biskup Pavao Žanić utemeljio ga je s ciljem provođenja crkvenoga nauka i pastoralnih smjernica Drugoga vatikanskog sabora, osobito na području osnaženja katoličkoga laikata, duhovno-vjerničke formacije i djelovanja vjernika laika u crkvenom pastoralu, te njihova vjerničkog angažmana u društvu. Danas se pokazuje da je u tadašnjim crkvenim i društvenim okolnostima, osobito komunističkoga režima, imao izoštren crkveni osjećaj i proročku pastoralnu viziju koja svjedoči o njegovoj sposobnosti čitanja znakova vremena, biskupskoj otvorenosti i spremnosti suočavanja s crkvenim i pastoralnim, društvenim i kulturnim izazovima u mjesnoj Crkvi i društvu" (str. 150).

Među važnijim zadacima koji su odmah po preuzimanju dužnosti biskupa koadjutora u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, 2. svibnja 1971., stajali pred msgr. Pavlom Žanićem, bila je graditeljska djelatnost. "Graditeljska nastojanja, djelatnost i brige" (str. 153-176) članak je u zborniku kojega su zajednički napisali Anton Šarac i don Ante Luburić, gdje su sustavno opisali brigu biskupa Pavla Žanića za rad na materijalnoj izgradnji i obnovi sakralnih objekata na području hercegovačkih biskupija. Imajući u vidu činjenicu da je Mostarsko-duvanjska biskupija bila jedina biskupija u ondašnjoj državi bez katedralne crkve, Biskupski ordinarijat donio je odluku da se odmah pristupi izgradnji nove katedrale u Mostaru. "Bilo je to samo četiri godine prije Žanićeva stupanja na dužnost biskupa koadjutora. Stoga se, od samoga početka svoga biskupskog služenja, zajedno s biskupom Čulom i generalnim (pro)vikarom msgr. Markom Perićem, svojski dao na pripreme i podizanje katedralne crkve u Mostaru i njezino uređenje" (str. 154). Vlast je predlagala da to budu prostori izvan naselja, što crkvena vlast nije prihvaćala. Tek je 1974. godine Biskupija dobila građevinsku dozvolu za izgradnju katedrale. "Novoizgrađena crkva posvećena je 1980., i to u čast Blaženoj Djevici Mariji Majci Crkve i Kraljici svijeta i na uporabu predana 14. rujna, kada je upravu Biskupije, od dotadašnjega biskupa ordinarija, preuzeo msgr. Pavao Žanić" (str. 158).

Na inicijativu biskupa Žanića 1981. godine pokreće se izgradnja *Svećeničkoga doma* za umirovljene svećenike u sjevernom dijelu Mostara (Potoci - Bijelo Polje). "Početkom jeseni, 1984. godine radovi su

završeni te je na blagdan sv. Male Terezije, 1. listopada 1984. biskup Žanić blagoslovio i otvorio novosagrađeni Svećenički dom za smještaj 14 umirovljenih svećenika, s kapelicom sv. Ivana M. Vianneya i popratnim prostorijama" (str. 166). Brigu o *Domu* preuzele su časne sestre iz reda Školskih sestara franjevki.

Osim ovih građevinskih projekata biskup Žanić planirao je gradnju još nekoliko objekata kao što su: svećenička grobnica, izgradnja Kulturno-duhovnoga centra sa zbirkom umjetnina, bibliotekom, arhivom i dvoranama, zatim u zgradi Stare biskupije smjestiti povijesno-razvojni muzej Mostarske biskupije, a ruševine nekadašnje tiskare i pučke škole preurediti i osposobiti za novu tiskaru s muzejom tiskarske djelatnosti u prošlosti Hercegovine sve do izgradnje novih župnih crkava. Mnogi izgrađeni objekti i briga biskupa Žanića za duhovni rast Crkve u Hercegovini na žalost stradali su u posljednjem ratu.

Don Milenko Krešić u članku "U rješavanju 'Hercegovačkoga slučaja'" (str. 177-219) polazeći od vremena uspostave redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. detaljno obrađuje pitanje raspodjele župa između dijecezanskoga i franjevačkoga klera u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji, zatim nastojanja biskupa Žanića u postizanju dogovora s upravom Hercegovačke franjevačke provincije do Dekreta *Romanis Pontificibus* 1975. te njegova nastojanja koja su nailazila na nepremostive prepreke da se Dekret Svete Stolice provede u Mostarsko-duvanjskoj biskupiji.

Osim "Hercegovačkoga slučaja" i "Gospina ukazanja" u Međugorju na neki su način označila biskupsku službu msgr. Pavla Žanića. U članku "U potrazi za istinom o 'Međugorskom fenomenu'" (str. 221-238) don Ivan Turudić detaljno opisuje cjelokupan tijek događanja. "Preuzevši upravu biskupije 14. rujna 1980. biskup Žanić od početka na poseban način prati 'fenomen Međugorja' i sva zbivanja oko njega. Općeprihvaćeno je mišljenje da su 'ukazanja' Blažene Djevice Marije u Međugorju otpočela 24. lipnja 1981., ali se po izričitoj želji 'Gospe' početak navodnih ukazanja smješta i slavi 25. lipnja" (str. 222). Biskup Žanić zauzima otvoreno i oprezno stajalište uz nakanu pronalaženja istine. U komunikaciji s franjevcima i "vidiocima" postupa razborito s uvjerenjem u mogućnost otkrivanja nadnaravnosti ukazanja.

"Njegovo je stajalište imalo razvojni put koji se može pratiti u pisanim dokumentima.

U prvom priopćenju jasno iznosi stajalište nedonošenja suda o tzv. ukazanjima.

U drugom priopćenju za javnost biskup se odlučuje za korištenje *djelotvorne šutnje*.

U pismu upućenu Kongregaciji za nauk vjere u rujnu 1981. živ je osjećaj odgovornosti, opreznosti, a i zbunjenosti, gdje biskup ponovo izražava ne samo svoju zbunjenost, nego i dijecezanskoga klera s obzirom na autentičnost međugorskih događanja, te dodaje svoje žaljenje jer je čvrsto vjerovao u pozitivno rješavanje bolna 'hercegovačkog slučaja' [...] Osnovavši dijecezansku komisiju 11. siječnja 1982. i proširivši je u veljači 1984., na temelju njihovih rezultata došao je do negativna stajališta, tj. *non constat de supernaturalitate*, što je i objavio 25. srpnja 1987. u propovijedi u Međugorju i potom u *Crkvi na kamenu*" (str. 237). Kako se može vidjeti iz ovoga članka, biskup Žanić ostao je ustrajan u svome stajalištu, ali uvijek otvoren za argumentiran dijalog.

U drugom dijelu ovoga zbornika nalaze se propovijedi biskupa Ratka Perića koje je izgovorio tijekom proteklih 18 godina prigodom obljetnice smrti (11. siječnja) blagopokojnoga biskupa Pavla (str. 265-328). U tim propovijedima biskup Ratko posebno ističe kršćanske krjeposti biskupa Žanića, i one bogooblične (vjeru, ufanje i ljubav) kao i one stožerne (razboritost, pravednost, jakost i strpljivost).

U trećem dijelu *Razgovori i govori* (str. 331-354) prenesena su dva intervjua koja je biskup Pavao, umirovljenik, dao *Crkvi na kamenu*, kao i razni prigodni govori koji osvjetljaju život biskupa Žanića te je posebno istaknuta Žanićeva proslava 25. obljetnice biskupstva, 1996. godine.

U četvrtom dijelu, tj. *Slikopisu*, donesena je fotodokumentacija kojom je ukratko prikazan njegov životni put i djelo.

Dragana Zovko

Prilozi 47, Univerzitet u Sarajevu - Institut za historiju,
Sarajevo, 2018., 331 str.

Institut za historiju - Univerziteta u Sarajevu u znaku je 60. godišnjice svoga postojanja. Tijekom vremena mijenjao je ime, rukovodstvo i lokaciju, ali ne i primarni cilj svoje aktivnosti - znanstveno proučavanje historije Bosne i Hercegovine od srednjega vijeka do suvremenoga doba. Višedesetljetna znanstveno-istraživačka aktivnost Instituta polučila je zavidne izdavačke rezultate pri čemu se ipak ističe časopis *Prilozi* - godišnjak u kojemu svoja saznanja objavljuju suradnici Instituta, ali i renomirani historičari iz i izvan Bosne i Hercegovine. Najnoviji broj pred nama, *Prilozi 47*, publicirani su veoma brzo nakon broja 46, pri čemu je nova redakcija časopisa, vrlo umješno rukovođena glavnom i odgovornom urednicom dr. sc. Hanom Younis, uložila velik trud i, između ostaloga, da časopis bude indeksiran u EBSCO Publishing, CEEOL (Central and Eastern European Online Library) i Index Copernicus - međunarodne baze podataka.

Prilozi 47 podijeljeni su, kako su zainteresirani već navikli, na dva tematska bloka: Članci i rasprave i drugi blok: Prikazi. U prvom dijelu časopisa predstavljeno je 14 članaka: 10 izvornih znanstvenih, 2 stručna i 2 pregledna članka koji obrađuju pitanja od antike pa do posljednjih desetljeća 20. stoljeća. U njima se ukazuje na već potvrđene hipoteze, ali i na nove izvore i podatke koje savjesnoga historičara navode na analiziranje, propitivanje pa i reviziju što, u cjelini značajno doprinosi dosadašnjem tzv. *višedesetljetnom akumuliranom povijesnom saznanju*. Pri tome, važno je naglasiti, imamo priliku čitati o vrlo važnim društvenim pitanjima i problemima koja do sada, u našoj historiografiji uopće nisu bila predmet istraživanja pa ovi, uvjetno rečeno pionirski radovi, zasnovani na izvornoj građi, izazivaju veliko interesiranje i zaslužuju posebnu pohvalu.

U prvom članku "Putna stanica *Ad Drinum*" Goran Popović diskutira o dosadašnjoj ubikaciji putne stanice *Ad Drinum* koja se spominje na rimskoj komunikaciji Sirmium (Srijemska Mitrovica) i Argentaria (Srebrenica) na Pojtingerovoj karti, tj. srednjovjekovnoj kopiji rimske karte na kojoj su bili predstavljeni glavni putni pravci s naseljima uz naznačenu udaljenost među njima. Polemizirajući s dosadašnjim

tvrdnjama da se *Ad Druinum* može locirati u selu Drinjača ili pak u području Zvornika, Popović iznosi novi prijedlog i nastoji argumentirati da se spomenuta *Ad Drinuma* mora tražiti na trećemu mjestu - području sela Skočić, sjeverno od Zvornika, koji je, iako samo djelomično arheološki istraživani, naseljeno područje s historijskim kontinuitetom.

Edin Veletovac u članku "Prilog poznavanju najranije historije kršćanstva na širem području grada Sarajeva" promatra ovo pitanje na osnovi arheološkoga materijala (podnoga mozaika lokaliteta Carina - Marin Dvor, kasnoantičkoga lokaliteta kršćanskoga karaktera Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Ilidže i ulomka kasnoantičkoga kapitela koji je pronađen na lokalitetu Tekija u Podlugovima kod Ilijaša) kao i dostupnih pisanih izvora (Akata salonitanskih sabora 530.-533.). Kršćanstvo se, zaključuje autor, na ovome području javlja relativno kasno i širilo se prilično sporo. Prvi tragovi uočavaju se tek u drugoj polovici 4. stoljeća. To je posljedica geografske izoliranosti ovoga područja, opće nerazvijenosti unutrašnjosti provincije Dalmacije, pri čemu se ne smije zaboraviti, ističe autor, ni općepoznata konzervativnost indogenog stanovništva ovoga područja po pitanju tradicije i autohtonih kultura.

Iza ova dva članka koji obrađuju stari vijek slijede dva članka o bosansko-hercegovačkoj svakodnevici na prijelomu dva stoljeća i dva Carstva koji donose "povijest odozdo" i govore o životu "običnih ljudi".

"Nezakonita djeca pred zakonom. Dokazivanje očinstva u Bosni i Hercegovini na razmeđu 19. i 20. stoljeća" članak je Hane Younis koja na osnovi brojnih sudskih spisa i matičnih knjiga vjerskih zajednica govori o ovom društvenom problemu. Kontekstualizira ga i objašnjava u uvjetima snažnoga sudara tradicije i modernizacije, pri čemu tradicionalni sustav moralnih vrijednosti i svakodnevnih navika, pa time i prihvatljivo i neprihvatljivo u javnom prostoru, bivaju značajno izmijenjeni. Problem nezakonite djece kao neupitan dio svakodnevice podlijegao je konfuznoj zakonodavnoj regulativi koju je dodatno usložnjavala komplicirana podjela nadležnosti između vjerskih i građanskih sudova. Ukazujući na brojne primjere sudskih sporova dokazivanja očinstva, koji su ponekad trajali godinama, autorica ističe njihove specifičnosti, ali i zajedničku nit, a to je da su majke nezakonite djece uporno tvrdile da su prevarene, dok su gotovo svi tuženi osporavali očinstvo. Dostupni podatci potvrđuju da su majke nezakonite djece uglavnom radile kao služavke, iako je bilo i onih koje su bile uspješne i ugledne u poslovnom svijetu i da su, sukladno podacima matičnih knjiga Župe sveti Anto u Sarajevu, najvećim dijelom bile ro-

đene izvan Bosne i Hercegovine. Na kraju, autorica ističe da dostupni dokumenti ne dopuštaju isključivost u zaključivanju kao i to da treba imati u vidu činjenicu da Sarajevo u to vrijeme predstavlja svojevrsni mikrokozmos i da je pitanje nezakonite djece iznimno rijetko u drugim, manjim bosansko-hercegovačkim sredinama.

Drugi članak historijske svakodnevice jest "Konkubinat u Bosni i Hercegovini na prijelomu 19. i 20. stoljeća" Amile Kasumović koja je, pri izradi ovoga teksta, koristila prvenstveno arhivske izvore, ali i relevantnu literaturu i periodiku. Autorica se fokusirala na pitanje prisutnosti i učestalosti konkubinata kao izvanbračne zajednice kao i nastojanja da se suzbiju ovakvi oblici društvenoga života. Posebno revnosne u tome bile su vjerske zajednice koje su u konkubinatu prepoznavale težak oblik ugrožavanja javnoga morala i podnosile su tužbe, nerijetko vrlo dramatična izvješća, nastojeći alarimirati vlast da reagira. Međutim, organi Zemaljske vlade, ističe autorica, bili su vrlo suzdržani po ovom pitanju, pozivajući se na naredbu Vlade iz 1891. godine koja je ostavljala velik prostor za poštovanje privatnosti i izbora pojedinca, sve dok to nije podrazumijevalo krivično djelo. Autorica ističe da je konkubinat na razmeđu dva stoljeća posljedica složenih ekonomskih, političkih i vjerskih prilika u Bosni i Hercegovini i da se na njega različito gledalo, nekada s podozrenjem, a nekada se "divlji brak" zaista priznavao pravim brakom.

Suradnik Instituta za historiju i arhivistiku u Torunju (Poljska) Tomaš Jacek Lis u radu "Bosna i Hercegovina u očima Poljaka - poljski putopisi o Bosni i Hercegovini u austro-ugarskom razdoblju" donosi detalje odabranih putopisa. U njima se govori o bosansko-hercegovačkim stanovnicima, religiji i običajima, prirodnim ljepotama, arhitekturi, posebno o Bosanskom Brodu, Sarajevu, Banjoj Luci, Mostaru, Travniku i Jajcu. Iako se putopisi značajno razlikuju shodno obrazovanju, profesiji ili nakani putopisca, autor primjećuje da je njihovo predznanje o Bosni i Hercegovini siromašno i da su pod utjecajem stereotipa o islamu i Osmanskom Carstvu. Također, putopisci su, o čemu svjedoče njihove bilješke, bili pod snažnim dojmom odlične reklame Austro-Ugarskoga Carstva koje se promoviralo kao uspješan modernizator "druge civilizacije", Bosne i Hercegovine kao *kulturno daleke zemlje* koju karakterizira specifična mješavina različitih kulturnih, vjerskih pa i klimatskih elemenata.

"Pokušaj saradnje srpskih i muslimanskih elita u finansijama pred Prvi svjetski rat" članak je Muhameda Nametka u kojemu se prate putevi novca, tj. cirkulacija novčanih sredstva i bankarski sustav koji je, u promatranom razdoblju, bio osobito važan u rješavanju krucijalno-

ga, agrarnoga pitanja. Autor se posebno fokusirao na suradnju srpskih i muslimanskih poslovnih krugova i inicijativu o osnivanju zajedničkoga novčanog fonda. Međutim, višegodišnji razgovori o tome nisu rezultirali značajnijim financijskim pothvatom što je, ističe autor, posljedica različitih motiva s kojima su obje skupine pristupile pregovorima. Iako je postojao opravdan politički i privredni interes, suradnja je onemogućena zbog česte isključivosti, pretjeranih zahtijeva, ali i međusobnoga nepovjerenja. Na kraju, neuspjeh dogovora pogodio je krupnom kapitalu iz Monarhije kojemu nije išla na ruku suradnja domaćih banaka koje su, koliko-toliko, mogle postati konkurencija.

Članak Harisa Zaimovića "Sarajevska gradska uprava: presjek organiziranja i djelovanja upravnih institucija na području grada Sarajeva 1878-1945." u kontekstu izučavanja historije institucija, može se podijeliti na dva dijela. U prvom dijelu autor analizira organizaciju upravnih institucija u Bosni i Hercegovini i administrativno-upravno uređenje Sarajeva tijekom austro-ugarske okupacije, perioda Kraljevine SHS i tijekom Drugoga svjetskog rata. Autor naglašava da se organizacija uprave Sarajeva tijekom ovih različitih razdoblja mijenjala, ali nije pretrpjela veliku reorganizaciju pa struktura uprave, nastala 1878., uglavnom se zadržala do 1945. godine. Kontinuirano djelovanje moderne organizacije uprave Sarajeva rezultiralo je bogatom građom danas pohranjenom u fondove Gradskoga poglavarstva grada Sarajeva i Vladina povjerenika za zemaljski glavni grad Sarajevo koji se nalaze u Historijskom arhivu Sarajevo. O tome autor detaljnije govori u drugom dijelu rada. Ovi fondovi imaju iznimnu vrijednost o čemu svjedoči i odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika iz 2009. godine da se ova dva fonda, zbog svoje prvorazredne važnosti, proglase nacionalnim spomenicima.

Još jedan članak govori o povijesti institucija, konkretno organiziranju, radu i gašenju Dioničarskoga društva vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko, koja je aktivirana 1886. i pozitivno poslovala, prometujući posebno drvetom, voćem i pekmezom. Siniša Lajnert u članku "Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko (1886-1940)" prati sudbinu ove sporedne željeznice mjesne važnosti koja je, kao i druge vicinalne pruge bila u koncesiji mađarskoga dioničarskog društva i čija je sudbina bila usko povezana sa smjenama političkoga sustava i administrativnih granica tijekom prvih desetljeća 20. stoljeća. Nakon velikoga postignuća privatnoga kapitala u domeni izgradnje i eksploatacije željezničke mreže, situacija se značajno promijenila nakon 1918. godine i sloma Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, Kraljevina Jugoslavija tek 1931. godine zaključila je ugovor s 24 ma-

đarska društva vicinalnih željeznica te otkupila njihovo vlasništvo. Društvo vicinalne željeznice Vinkovci - Brčko 1932. godine ušlo je u proces likvidacije koji je završen u veljači 1940., kada je i ova pruga postala državno vlasništvo.

Enes Omerović u članku "Škole sa njemačkim nastavnim jezikom u Bosni i Hercegovini (1918-1941)" govori o položaju nacionalnih manjina u međuratnom razdoblju koje se može promatrati i kroz prizmu obrazovanja i sustava školstva na njihovu materinjem jeziku. Autor analizira zakonsku regulativu koja je imala cilj različitim naredbama, uredbama i pravilima ove škole unificirati, reducirati i staviti pod strogu kontrolu. Tome su osobito pomogle i različite opstrukcije lokalne sredine. Postupnom gašenju ovih škola doprinijela je i naredba da se iz njih moraju ispisati sva djeca kojima je materinji jezik bio srpski, hrvatski ili slovenski, tj. tijekom cijeloga međuratnoga razdoblja primjenjivala se tzv. analiza prezimena. Sudbina deset osnovnih škola, petnaest do dvadeset odjeljenja s njemačkim nastavnim jezikom, u ovome razdoblju bila je određena težnjom vlasti da barem deklarativno ispoštuje preuzete međunarodne obveze, ali istovremeno da što više ograniči prava manjina. Smjene popuštanja i rigidizacije u odnosu na ove škole, zaključuje autor, bile su rezultat aktualnih međunarodnih odnosa, dobrih i loših odnosa Kraljevine Jugoslavije i Njemačke kao i brige, odnosno nebrige matične države o Nijemcima u Jugoslaviji.

U članku "Ustaša na orijentu. Samouki diletant u diplomatskoj misiji kvislinske države" Muhidin Pelesić prati jednu "diplomatsko-špijunsku" epizodu pisca i novinskog urednika Munira Šahinovića Ekremova iz studenoga 1941. godine. Donoseći iscrpan profilni prikaz ovoga, kako autor kaže "surovog propagandiste" članak govori o njegovu boravku u Turskoj tijekom kojega je namjeravao od domaćina isposlovati priznanje NDH. Neuspjeh ovoga diplomatskog eksperimenta Pelesić promatra u širem kontekstu i naglašava činjenicu da većina Bošnjaka nije prihvaćala NDH kao svoju državu, niti je Turska Republika imala namjeru priznati NDH. U konačnici, ovu misiju Šahinovića autor ocjenjuje kao jedan u nizu samodopadljivih poteza pojedinca čiji je politički cilj bio jačanje NDH kojoj su, ističe autor, masovni zločini i genocid istovremeno bili i sredstvo i cilj.

Profesor Adnan Jahić u članku "Odnos islamske vjerske zajednice Nezavisne Države Hrvatske prema vojno-političkoj akciji hafiza Muhameda ef. Pandže u jesen 1943. godine" piše o "opasnoj avanturi", tj. "odlasku u šumu" ovoga istaknutog vjerskog autoriteta koji se zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine. Jahić naglašava da, iako

ovo pitanje nije nepoznanica, i dalje postoje brojne nedoumice u vezi s ovom vojno-političkom akcijom ef. Pandže. Nedugo nakon odlaska u šumu, Pandža je zarobljen od partizana u studenom 1943., a krajem prosinca uhitio ga je Gestapo u selu Šerići (općina Živinice) i predao redarstvu u Tuzli. Od siječnja 1944. bio je smješten u redarstveni pritvor u Zagrebu. Od kolovoza 1944. do ožujka 1945. prinudno je boravio u Zagrebu, nakon čega je pobjegao u Bosnu. Usprkos ovoj epizodi s "godišnjim odmorom" Pandža je, ističe autor, i dalje slovio kao osoba koja ima javni utjecaj koji bi se mogao iskoristiti za ostvarivanje različitih vojno-političkih i ideoloških interesa Njemačke. Takvo mišljenje potvrdit će i nalog Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja NDH Vakufskom ravnateljstvu da se Pandži isplate zaostale plaće za razdoblje njegova zatočeništva u Zagrebu. Ohrabreno ovakvim stajalištem, rukovodstvo Islamske zajednice, naglašava Jahić, uspjelo je ostati suzdržano u pogledu političke kvalifikacije Pandžina postupka u jesen 1943. godine i preusmjeriti ovo pitanje isključivo na problem njegova radno-pravnoga statusa u Ulema medžlisu.

Draženko Đurović u članku "Sarajevski informbiroovac - Juraj Marek" u kontekstu Titova NE Staljinu 1948. godine, snažnog rascjepa unutar KPJ i lomova partijske organizacije Bosne i Hercegovine, prati sudbinu nižerangiranog partijskog rukovodioca Juraja Mareka. Ocjenjuje ga kao zanimljivu političku ličnost koja je tijekom svoga rada i djelovanja utjelovila mnoge proturječnosti i koja je zbog toga bila predmetom posebnoga zanimanja organa vlasti. Njegova rezerviranost prema politici KPJ povodom rezolucije Informbiroa bila je povodom njegovu uhićenju. Optužen je za "antipartijski rad" i zatvoren na Goli otok. Međutim, ocijenjen kao revidirac, Marek je na Golom otoku dobio povlašten status sobnoga starješine i tako postao dio sustava "prevaspitanja" drugih zatvorenika. Nakon izlaska iz zatvora, iako pod stalnom prismotrom, Marek je uspio završiti studij jezika i književnosti i ostvariti stabilnu karijeru profesora Prve muške gimnazije u Sarajevu.

Mirza Džananović u radu "Abdići među nama - odjeci afere 'Agrokomerč' u Zenici" promatra ovo pitanje analizirajući brojne članke koji su u to vrijeme objavljivali zenički printani mediji. Prvobitna reakcija, prilično suzdržana, bila je rezultat uvjerenja da će se afera uskoro prevladati i da će ostati vezana isključivo za prostor Kladaše i Bosanske krajine. Međutim, uskoro će nastupiti euforično razdoblje tijekom kojega će javnosti biti predočene poslovne i privatne veze zeničkih poduzeća i istaknutih funkcionara s Agrokomercom. Posebno se Stanko Tomić, prvi čovjek Rudarsko-metalurškog kombinata

Zenica povezivao s nelegalnim i štetnim poslovanjem Agrokomerca. Tomić je podnio ostavku na članstvo CK SKJ i opozvan je s pozicije u Kombinat. U ožujku 1989. pokrenut je i sudski postupak protiv Tomića zbog "zloupotrebe ovlaštenja u privredi" koji je u više navrata prekidano i konačno zaključen u svibnju 1990., pri čemu je Tomić oslobođen od svih optužbi. Autor poentira da suradnja zeničkih poduzeća s Agrokomercem nije bila puki avanturizam, nego nastojanje da se prevladaju postojeće privredne poteškoće i da ova suradnja nije donijela osobnu korist, niti je imala negativan odraz na poslovanje Kombinata. Brojni novinski napisi imali su, smatra autor, ulogu predstave za narod, velike i nepotrebne pompe s ciljem odvratanja pažnje "radnih ljudi i građana" od strašne ekonomske krize koja se krajem 1980-ih godina više nije mogla kriti niti zaustaviti.

Posljednji članak Zilhe Mastalić Košute "Vojna operacija Čagalj i događaji na području Mostara juna 1992. godine" doprinos je znanstvenoj elaboraciji događanja u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1992. do 1995. godine. Iznoseći brojne podatke različitih izvora, autorica se fokusirala na vojnu operaciju "Čagalj" koja je vođena tijekom lipnja 1992. (od 7. do 26.). Cilj ove operacije hrvatske vojske na čelu s generalom Jankom Bobetkom bio je osloboditi Mostarsku općinu, područje Stoca i Blagaja koji su tijekom svibnja 1992. godine zaposjednuti od JNA, tj. vojske Srpske republike BiH. Autorica u radu prati svakodnevno događanje tijekom ove operacije u koju su, na području Podveleškoga platoa bile uključene i jedinice teritorijalne obrane ARBiH i koja je na kraju rezultirala povlačenjem srpskih snaga do Nevesinjskih vrata.

U drugom dijelu *Priloga* predstavljeno je sedam prikaza najnovijih historijskih ostvarenja u kojima su, nakon pomne analiza sadržaja, istaknute metodološke specifičnosti i znanstveni doprinos, kvaliteta, ali i nedostaci ovih izdanja. Predstavljene su knjige Miloša Ivanovića, Esada Kurtovića, Sedada Bešlije, Adnana Jahića, Fatime Hodžić kao i dva zbornika, jedan koji govori o strategijama simboličke izgradnje nacije u suvremenim državama jugoistočne Europe i drugi kao specifičan, multidisciplinarni pristup povijesnom razvitku jugoslavenske ideje i jugoslavenske države.

Predočeno svjedoči da je i ovaj broj *Priloga* svojom tematskom raznolikošću, ali i znanstvenom kvalitetom čvrsta karika suvremene bosansko-hercegovačke historiografije.

Dženita Rujanac

ANTE BRALIĆ (ur.), *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)*, Sveučilište u Zadru, Zadar, 2016., 325 str.

Zbornik radova pod nazivom *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)* rezultat je znanstvenoga skupa održanog u Zadru 10. prosinca 2012. pod istim nazivom kao i zbornik. Znanstveni skup organiziralo je Sveučilište u Zadru, Hrvatski institut za povijest i Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Zbornik je podijeljen u četiri tematske jedinice, odnosno poglavlja i sadrži četrnaest radova.

Na početku zbornika nalazi se sadržaj, nakon njega dolazi predgovor (str. 7-9). U predgovoru se čitateljima obratila predsjednica Republike Hrvatske, Kolinda Grabar Kitarović. Predsjednica je izrazila zahvalnost sudionicima znanstvenoga skupa, čiji je rezultat ovaj zbornik, te je istaknula važnost ovakvih sadržaja zbog značaja uloge dr. Franje Tuđmana u teškom vremenu za hrvatski narod. Nakon predgovora slijedi "Govor Franje Tuđmana u Saboru 30. svibnja 1990." (str. 11-18). U ovom je govoru Tuđman naglasio važnost i povijesni kontinuitet Hrvatskoga sabora, te je osim radosti zbog pobjede na prvim višestranačkim izborima, nakon gotovo pedeset godina jednoulja, izrazio i zabrinutost zbog ratne opasnosti koja prijete Hrvatskoj, ali i nadu u pozitivno rješenje mogućega sukoba s politikom Beograda.

Prvo poglavlje nosi naslov *U osvit hrvatske slobode*. Ono se sastoji od dva članka. Autor prvog članka je Zlatko Begonja s naslovom "Povijesno politička stajališta dr. Franje Tuđmana u početku stvaranja samostalne Republike Hrvatske" (str. 21-32). U ovom radu autor naglašava koje su to povijesne ideje i istaknute hrvatske vođe kroz povijest na osnovi kojih je Franjo Tuđman profilirao svoja politička stajališta koja će s malim korekcijama zastupati sve do svoje smrti. Posebna pažnja posvećena je i političkim suparnicima Franje Tuđmana koji su u njegovim predratnim govorima uviđali latentnu opasnost od obnove Nezavisne Države Hrvatske. Na kraju se autor dotakao i politike Franje Tuđmana prema hrvatskom iseljeništvu.

Drugi članak naslova "Franjo Tuđman i ostvarenje samostalne hrvatske države 1990./91. godine" (str. 33-60) napisao je Nevio Šetić. Na početku rada autor piše o Tuđmanovu profesionalnom putu, od

generala JNA do političkoga disidenta, te njegovim stavovima o Drugoj Jugoslaviji. U nastavku rada nastoji opisati organiziranje HDZ-a i reakciju tadašnjih vlasti koje su u toj novoosnovanoj stranci vidjeli opasnost za ustavno-pravni poredak Jugoslavije. Rezultati prvih višestranačkih izbora, koji dovode do zaoštavanja politike Slobodana Miloševića te stvaranje Vlade demokratskoga jedinstva, teme su koje autor opisuje u zadnjem dijelu rada.

Franjo Tuđman i Domovinski rat u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini naslov je drugog poglavlja zbornika. Treći članak ukupno, a prvi u ovom poglavlju nosi naslov "Franjo Tuđman i Vlada demokratskog jedinstva" (str. 63-78). Autori su Aleksandar Jakir i Andrija Perković Paloš. Franju Tuđmana autori uza sve prijepore smatraju neprijepornom osobom. Prvom hrvatskom predsjedniku spočitavane su brojne stvari, s jedne krajnosti da je autoritativan (nazivan je i diktatorom) do druge krajnosti gdje ga se optuživalo da je previše popustljiv i da kao takav ne će moći obraniti Hrvatsku od velikosrpske agresije. Autori se u radu dotiču političkoga ozračja u kojem Tuđman odlučuje formirati Vladu nacionalnoga jedinstva i njezina djelovanja sve do kolovoza 1992. godine kada je ona rasformirana. Upravo formiranje Vlade nacionalnoga jedinstva ili Ratne vlade čitatelja navodi na zaključak je li Tuđman bio autoritativan političar ili nešto drugo.

Ante Nazor autor je četvrtoga članka pod nazivom "Sastanak u Uredu predsjednika RH, ujutro 20. studenoga 1991." (str. 79-88). Čitajući naslov nameće se zaključak veoma uske teme, međutim i dosta zanimljive jer se radi o sastanku nakon pada Grada heroja za koji se još uvijek vežu brojna pitanja na koja autor rada nastoji odgovoriti. Na početku, ali i u cijelom radu autor nastoji opisati ratnu situaciju koja se odvija u Vukovaru u studenom 1991. godine, ali i u ostatku Hrvatske. Osim toga Nazor navodi manipulaciju HTV-a, nacionalne medijske kuće, koja je nekoliko puta pokušala obmanuti javnost objavom samo dijelova snimki ili razgovora po kojima se moglo doći do zaključka da je Franjo Tuđman odgovoran za pad Vukovara pa čak i da je "prodao" ili "izdao" Vukovar za međunarodno priznanje RH. Autor je u članku pokušao predstaviti brojne aktivnosti predsjednika Tuđmana i taj dan 20. studenoga 1991. kada je predlagao proboj u Vukovar, ali i prije toga gdje je sa svojim generalima pokušao naći rješenje za Vukovar.

Slijedi rad Ive Lučića s naslovom "Odnos Franje Tuđmana prema Bosni i Hercegovini do njezina međunarodnog priznanja u travnju

1992." (str. 89-128). Autor temu stavlja u širi povijesni kontekst tako da se na početku rada vraća do 1878. godine, tj. Berlinskoga kongresa i srpskoga, hrvatskoga i mađarskoga svojatanja Bosne i Hercegovine. Posebnu pažnju posvećuje BiH nakon Drugoga svjetskog rata i njezine uloge u Jugoslaviji kao primjeru i osiguraču "bratstva i jedinstva". Nakon početka velikosrpske agresije početkom 90-ih postavilo se pitanje što s BiH. Muslimanski mediji već su tada počeli optuživati Franju Tuđmana zbog tobožnjih pretenzija na BiH. Autor nastoji iznijeti svoje mišljenje o stvarnoj politici Franje Tuđmana spram BiH što argumentira povijesnim dokumentima. Na kraju članka osvrće se na politiku Alije Izetbegovića i njegovu viziju očuvanja BiH koja se reflektira kroz Alijinu izjavu, "stavimo obručeve oko Bosne pa nek se u njoj burka šta hoće".

"Uloga Franje Tuđmana tijekom rata u Bosanskoj Posavini 1992." (str. 129-174) tema je Tade Oršolića koji, na osnovi dokumenata i literature, nastoji objasniti iz kojih je razloga pala Bosanska Posavina. I u ovom slučaju optuživan je Franjo Tuđman slično kao i za Vukovar da je "prodao" i "izdao" Bosansku Posavinu. Autor u radu opisuje bitke za Bosansku Posavinu, navodi omjer snaga na bojišnici. Osim toga stavlja naglasak na odnos i ulogu muslimana u bitci za Bosansku Posavinu. Autor na kraju članka donosi zaključak na pet stranica u kojima i sam postavlja brojna pitanja oko rata za Bosansku Posavinu, na koja je još uvijek teško dati odgovor.

Sedmi članak rad je Ivice Miškulina pod nazivom "'Napokon nešto' ili o mirovnoj inicijativi Franje Tuđmana iz studenog 1993." (str. 175-198). Miškulin u prvom dijelu rada piše o različitim stavovima Europske zajednice na mirovnim pregovorima i o različitim vizijama sukoba Zagreba i Knina. U drugom dijelu rada autor se bavi, kao što je navedeno i u naslovu, mirovnom inicijativom Franje Tuđmana početkom studenog 1993. godine na pregovorima u Norveškoj, te kako su na tu inicijativu gledali predstavnici EZ. Nakon ove mirovne inicijative političkom vrhu u Zagrebu postalo je jasnije da se sukob možda ne će moći riješiti diplomatskim aktivnostima.

Posljednji članak u drugom poglavlju donosi Janja Sekula Gibač pod naslovom "Propast mirovnih pregovora i odluka predsjednika Franje Tuđmana o pokretanju operacije oslobađanja okupiranog dijela zapadne Slavonije" (str. 199-216). Može se reći da Sekula Gibač nastavlja ondje gdje je stao Miškulin u prethodnom članku. Autorica govori o ulozi UNPROFOR-a u Hrvatskoj i njegovoj disfunkcionalnosti. Rezultat njihove neučinkovitosti bio je taj što se Zagreb odlučio bez

posrednika obratiti Kninu da zajedno pokušaju naći rješenje problema. To je urodilo plodom, jer je potpisan Zagrebački sporazum i Gospodarski sporazum. U drugom dijelu članka autorica se bavi Gospodarskim sporazumom, različitim očekivanjima i stavovima Zagreba i Knina od toga sporazuma. Na kraju autorica opisuje razloge i posljedice propadanja Gospodarskoga sporazuma tj. dotiče se vojno-redarstvene operacije "Bljesak".

Sljedeće poglavlje zbornika nosi naziv *Politička i ideološka razmišljanja Franje Tuđmana*. Ovo poglavlje sadrži dva članka. Autor Stjepan Matković napisao je članak naslova "Utjecaj povijesnih tema s razmeđa 19. u 20. stoljeće na političko djelo Franje Tuđmana" (str. 219-232). Autor se u radu bavi Tuđmanovim historiografskim radom. Istražuje što je Tuđman proučavao kao povjesničar, te koje su ga teme i povijesne osobe zaokupljale. Osim toga Matković utvrđuje kako je znanje iz povijesti izgradilo Tuđmanove političke stavove. Na kraju rada donosi i kritike pojedinih povjesničara na Tuđmanov historiografski rad.

Deseti rad je naslova "Uloga i značenje povijesti u Tuđmanovu djelu *Bespuća povijesne zbiljnosti*" (str. 233-240), a autor članka je Mateo Bratanić. Autor analizira Tuđmanovo najvažnije djelo *Bespuća povijesne zbiljnosti* koje je doživjelo šest izdanja. Navodi stavove koje Tuđman iznosi u toj knjizi o jugoslavenskoj historiografiji, povijesnim lažima kojima se služe političari te kako te laži na kraju završe tj. donose li one kakvog ploda. Ono što posebno zaokuplja Tuđmana u navedenom djelu jest *nasilje*, te kako ono prati čovječanstvo u cijelom njegovu postojanju. Na kraju rada autor navodi i reakcije javnosti koje je izazvala knjiga *Bespuća povijesne zbiljnosti*.

Zadnje poglavlje, koje sadrži četiri članka, nosi naziv *Kako su vidjeli Franju Tuđmana*. Prvi rad u ovom poglavlju je naslova "Odnos britanske politike i medija prema Franji Tuđmanu i Republici Hrvatskoj tijekom devedesetih godina 20. stoljeća" (str. 243-260), autori su Ante Batović i Branko Kasalo. Promjene sustava koje su se krajem 20. stoljeća događale u Europi zaokupile su svjetsku i europsku javnost, a jedna od zemalja koja je zaokupljala javnost bila je i Jugoslavija te glavni protagonisti promjena, među kojima je bio i Franjo Tuđman. Autori analiziraju kakav je stav zauzela Velika Britanija o krizi u Jugoslaviji i koji su razlozi i povodi toga njezina stava. Osim toga autori u ovome članku analiziraju kakav su utjecaj na britanski stav imali istupi Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića te njemačka podrška Hrvatskoj i rat u BiH. Na kraju rada možemo zaključiti je li došlo do

promjene stava britanskih medija i političkih elita o ratu na prostoru bivše Jugoslavije.

Sljedeći rad naslovljen je "Franjo Tuđman, aspekti državotvornosti ("historicism" i samoodređenje naroda) i međunarodna zajednica" (str. 261-286) autora Alberta Binga. U prvom dijelu rada autor nastoji prikazati (ne)sposobnosti hrvatskih diplomata i njihov ugled i utjecaj u svijetu. Autor zaključuje da je većina hrvatskih diplomata uključujući i Franju Tuđmana imala pogrešan pristup prema stranim diplomatima tako što bi im objašnjavajući poziciju Hrvata u nedogled prepričavali hrvatsku povijest umjesto da su se usredotočili na buduće uređenje države. U drugom dijelu rada autor piše o Tuđmanovoj preokupiranosti pojmom *samoodređenje* koji ga je zaokupljao i kao povjesničara i kao političara.

Pretposljednji rad u zborniku nosi naslov "Veliki znanstveni autoriteti i mali narodi - oblikovanje povijesnih narativa o Franji Tuđmanu i Domovinskom ratu" (str. 287-302) u kojem autor Robert Skenderović donosi analizu o stvaranju dvaju povijesnih narativa o Domovinskom ratu. Jedan od njih je tzv. hrvatski narativ, dok je drugi narativ o podijeljenoj krivnji za rat. Osim toga autor piše o tomu tko se i zašto priklonio jednom od dvaju narativa. U drugom dijelu rada piše o ulozi Franje Tuđmana prilikom stvaranja narativa posebno zapadnih diplomacija. Na kraju je dotaknuta i uloga Haškoga suda i njihova stava o Domovinskome ratu.

"Franjo Tuđman u memoarističkoj i publicističkoj literaturi" (str. 303-322) naslov je posljednjega članka zbornika radova autora Ante Bralića. Članak je podijeljen u tri dijela, u prvom dijelu riječ je o Franji Tuđmanu prije 1990. godine. Bralić navodi autore koji su prema Franji Tuđmanu pisali apologetski, ali i one koji su imali potpuno drugačiju sliku. U drugom dijelu rada analizira se Tuđmanova težnja za pomirbom ideološki podijeljene nacije i što su o toj težnji mislili pojedini Tuđmanovi bliski prijatelji te domaći i strani diplomati. U zadnjem dijelu autor se dotiče veoma "škakljive" teme, odnos Franje Tuđmana prema BiH. Autor zaključuje da mu je politika prema BiH, zahvaljujući medijima, donijela najviše štete.

Zbornik radova završava kao što je i počeo - govorom Franje Tuđmana pod naslovom "Govor - oporuka dr. Franje Tuđmana, predsjednika Republike Hrvatske na otvaranju izložbe "Hrvati - kršćanstvo, kultura, umjetnost" u Vatikanu, 28. listopada 1999." (str. 323-325). Ovaj govor ujedno je i posljednji Tuđmanov javni nastup. U njemu je još jedanput htio podsjetiti na davnu i bogatu hrvatsku povijest te

na njezino tisućljetno prijateljstvo i povezanost s Rimskom Crkvom i ujedno naglasiti kako Hrvatska pripada Zapadu.

Zbornik radova pod nazivom *Franjo Tuđman i stvaranje suvremene hrvatske države (1990.-1999.)* sadrži četrnaest radova hrvatskih znanstvenika s prestižnih institucija. U radovima je korišten velik broj bibliografskih jedinica tako da su se autori potrudili znanstvenom metodologijom opravdati svoje stavove koje su iznijeli u radovima. U zborniku možemo naći apologetske i kritičke radove o prvom hrvatskom predsjedniku Franji Tuđmanu i Domovinskome ratu, naravno i jedni i drugi potkrijepljeni su povijesnim izvorima i literaturom. Kao što je britanski povjesničar James Harvey Robinson rekao da "rastom znanja mijenjamo mišljenja o određenim povijesnim pojavama", tako i ovaj zbornik možda može nekome promijeniti mišljenje o ulozi Franje Tuđmana ili o Domovinskome ratu. Možda mala primjedba zborniku jest nedostatak rada o odnosu Vatikana prema Republici Hrvatskoj ili Franji Tuđmanu, moguće da je i autor to uočio pa je pokušao to nadoknaditi govorom Franje Tuđmana u Vatikanu 28. listopada 1999. Uglavnom, o ovim temama u Hrvatskoj se počelo češće, ozbiljnije i znanstvenije pisati, a nadamo se da će ovakvih i sličnih radova o Franji Tuđmanu i Domovinskome ratu biti sve više.

Slavko Zovko

IVICA ŠARAC, *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. – ožujak 1945.)*, Crkva na kamenu, Mostar, 2019., 431 str.

Dr. sc. Ivica Šarac, profesor na Studiju povijesti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Mostaru, godine 2012. izdao je knjigu pod nazivom *Kultura selektivnoga sjećanja. Hrvati Hercegovine i Nezavisna Država Hrvatska*, u kojoj je znanstveno obrađena uloga Hrvata Hercegovine u novoproklamiranoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i najvažnijim događajima koji su obilježili proljeće i ljeto 1941. godine. Ova je knjiga tada predstavljena kao dio planirane trilogije o genezi fenomena isprepletenosti entitetskih i stereotipnih slika koje se već više od pola stoljeća vezuju uz hercegovačke Hrvate. Prva knjiga s veoma osjetljivom tematikom iz historiografije hrvatskoga naroda u prvoj polovici 20. stoljeća izazvala je burne reakcije. Pokazala je koliko smo spremni i jesmo li uopće spremni suočiti se s vlastitom prošlošću, pa i s njezinim najmračnijim i najneugodnijim dijelovima. Zbog svega ovoga željno se iščekivao nastavak rada prof. Šarca. U proljeće 2019. svjetlo dana ugledala je druga knjiga trilogije s naslovom *Metastaze jedne revolucije. Uspostava komunističko-partizanske vlasti u zapadnim dijelovima Hercegovine (listopad 1944. – ožujak 1945.)*. Naslov nadasve privlačan i dvoznačan, ukazuje i na metu i staze kao i na metastaze – bolesti jedne političko-vojne formacije koja se tada proširila "krvotokom" (zapadnim dijelovima) Hercegovine, te zahvatila sve organe s ciljem provedbe revolucionarnoga programa KPJ, a posljedice bolesti osjećamo do današnjih dana.

Knjiga je jasno i pregledno podijeljena na dijelove, označena s nadnaslovima, numerirana s 431 stranicom, popraćena s 981 bilješkom.

Kratice (str. 7). Na početku knjige donesen je popis najčešće korištenih kratica.

Uvodna promišljanja (str. 9-32). U ovome dijelu knjige autor uvodi čitatelja u temu, pojašnjava nastanak i nastavak trilogije, te razlog pisanja o hercegovačkim Hrvatima – zbog toga što su nad tom skupinom stereotipi najžilaviji, što se njihovim ishodištem do sada nitko

historiografski nije bavio i što se tema osobno tiče autora. Cilj pisanja knjige bio je što iscrpnije obraditi razdoblje od kraja listopada 1944. do početka ožujka 1945., tj. vrijeme nakon ulaska jugoslavensko-partizanskih postrojbi u zapadne dijelove Hercegovine (područje zapadno od rijeke Neretve) do završetka procesa njihova ovladavanja ovim prostorom, što podrazumijeva uspostavu nove vlasti, odnos nove vlasti i domicilnoga stanovništva, oružane sukobe različitih vojnih formacija, nasilja i stradanja civilnoga stanovništva... Objašnjava zbog čega nije jednostavno pisati o relacijama hercegovačkih Hrvata s komunizmom, i nakon što Jugoslavije ni komunizma više nema; zbog čega se uglavnom šutjelo, a nikako pisalo, o odnosu zapadno-hercegovačkih Hrvata i jugoslavenskoga komunizma, iako u ljudskim memorijama stoji zapisano pregršt opisanih, proživljenih i prepričanih priča o životu s komunistima, u komunizmu i pod komunizmom. Jedan dio stalno se vraća, i to s pravom, na razdoblje u kojemu su mnogi postradali pod komunizmom u Hercegovini, dok drugi imaju problem s priznanjem da su mnogi revno služili toj istoj vlasti.

Autor govori o prvim dodirima ljevice sa zapadno-hercegovačkim svijetom te o nemoći partije 1940. – 1941., jer će se tek krajem 1943. i početkom 1944., uz pomoć dalmatinskih partijskih organizacija, malobrojni komunisti iz zapadne Hercegovine, ponovo početi barem formalno, politički i vojno organizirati, no ne u Hercegovini nego u Dalmaciji.

Središnju temu autor dijeli na tri dijela.

Prvi dio - *Terra incognita* (str. 33-76). Prof. Šarac analizira situaciju u zapadnim dijelovima Hercegovine prije ulaska partizana. Za političku aktivnost KPJ-a zapadni dijelovi Hercegovine bili su nepoznat i neistražen prostor toliko da jedan dio njezinih sela sve do završnih godina rata nikada nije vidio, a niti čuo za komuniste. Za razliku od istočnih i središnjih dijelova Hercegovine, s višenacionalnim i viševjerskim stanovništvom, gdje se izmijenilo nekoliko različitih naoružanih formacija, uloge agresora i žrtava, zapadnu Hercegovinu obilježila je ujednačena nacionalna, vjerska i socijalna struktura stanovništva, što je smanjilo mogućnost političko-vjersko-ideoloških sukoba. Autor dokumentima KPJ-a kao i dokumentima njezine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije ukazuje na to da do potkraj Drugoga svjetskog rata komunizam kao ideologija niti jugoslavensko-partizanski pokret kao vid oružanoga organiziranja pod vodstvom KPJ-a ni na koji način nisu uspjeli prodrijeti u zapadnu Hercegovinu i privući mase, izuzev nešto skromnijega uspjeha preko malobrojnih

pojedinaца u selima uz dalmatinsku granicu. U podnaslovu "Podsjetnik na neke činjenice o nasiljima" ponovio je najvažnije spoznaje iz prethodne knjige o nasiljima u Hercegovini 1941. godine, a potom donosi pregled situacije za 1942. i 1943. godinu. Podnaslov "Krvavi rubovi zapadno-hercegovačkog 'trokuta'" donosi podatke o četničkim i partizanskim "upadima" u hercegovačka sela. Dok su četnički odredi, uz pljačku, imali cilj napasti i rastjerati civilno stanovništvo kako bi se etnički očistio određeni prostor, partizanske su akcije u to vrijeme više bile usmjerene na upade u pojedina sela zbog pljačke hrane i stoke, ali i zbog napada na obitelji utjecajnijih dužnosnika vojnih i civilnih vlasti NDH. Što se tiče područja zapadno od rijeke Neretve, u "trokutu" Posušje – Gabela – Mostar nije bilo izravnih oružanih sukoba zaraćenih strana sve do početka završnih ratnih operacija krajem 1944. Jačega intenziteta bila su partizanska djelovanja južnije u dolini Neretve, u pojasu od Žitomislića do Čapljine i dalje prema jugu. Uoči završnoga ovladavanja zapadno-hercegovačkim područjem, iz smjera jugoistoka i sjeverozapada, jugoslavensko-partizanske postrojbe (12., 13. i 14. brigada 29. hercegovačke divizije) prethodno su zauzele glavna istočno-hercegovačka mjesta, lijevu obalu Neretve, dolinu Neretve prema Metkoviću i Gabeli prodirući prema Čapljini. Pripadnici 12. hercegovačke brigade iz sastava 29. hercegovačke divizije prešli su na desnu obalu Neretve potkraj listopada, spremajući se za završni pohod na zapadnu Hercegovinu.

Drugi dio - Jesen (str. 79-163). Jesen 1944. godine obilježena je pomicanjem postrojbi iz istočnoga dijela Hercegovine prema zapadu i dolasku NOVJ-a u zapadnu Hercegovinu. Nije bilo intenzivnih borbi, ali stradanja civila nije nedostajalo. "Dok su partizani iz sastava 29. hercegovačke divizije prodirali u dolinu Neretve i prebacivali svoje brigade u zapadne krajeve, na drugoj su strani, na prostorima sjeverozapadnih rubova Hercegovine, neko vrijeme već djelovale dalmatinske partizanske postrojbe iz sastava VIII. korpusa NOVJ-a, čiji su pripadnici u većini bili mobilizirani Hrvati iz otočnih i priobalnih krajeva i iz dalmatinskoga zaleđa. Dvije brigade iz sastava 9. divizije (3. i 4. brigada) i jedna iz 26. divizije (13. brigada) ovoga korpusa nastojale su ovladati duvanjskim, imotskim i posuškim krajevima kako bi zauzeli strateški važne prometnice Duvno - Posušje - Imotski i Posušje - Široki Brijeg - Mostar te u konačnici, kako je definirano u jednom planu štaba 9. divizije, i prometnicu Mostar - Metković."

Nakon zauzimanja desne obale Neretve i ljubuškoga i broćanskoga kraja, jugoslavenske partizanske postrojbe početkom studenoga za-

ustavljene su u daljnjem prodiranju prema sjevernim dijelovima zapadne Hercegovine, jer su njemačke i ustaško-domobranske snage uspjele formirati i stabilizirati liniju bojišnice između Širokoga Brijega i Mostara. Partizani su uzaludno pokušavali probiti taj dio "zelene linije" i ovladati Širokim Brijegom i Mostarom, čime su planirali slomiti otpor u Hercegovini. Prof. Šarac nadalje obrazlaže razloge zbog kojih je bojišnica Široki Brijeg – Mostar opstala puna tri mjeseca. Dolazak nove vlasti i njezine vojske izazvao je paniku među narodom, metež među postrojbama NDH i pomutnju kod kotarskih vlasti. Iako se komunističko-partizanska vlast svojim propagandnim djelovanjem nastojala prikazati kao "oslobodilačka" vojska, uskoro je domaće stanovništvo zapadne Hercegovine uvidjelo njezino pravo lice.

Treći dio - Zima (str. 167-333). Zima i predbožićni dani 1944. bili su napeti, a stanovništvo Širokoga Brijega, Mostara i drugih mjesta Hercegovine bilo je u iščekivanju i strahu. Naslućivala se neka velika promjena, ali se nije znalo kada će doći i kakva će biti. Tri podnaslova trećega dijela govore o "Buri" – pothvatu za oslobodjenje južne Hercegovine potkraj siječnja 1945., kako se u dokumentima zapovjedništva 9. Hrvatske gorske divizije naziva taj neočekivani trodnevni protuudar. Organiziran je na poticaj ustaško-domobranskih zapovjednika, a u njemu je sudjelovao i dio njemačkih postrojbi. Dobar dio pripadnika ovih oružanih formacija potjecao je upravo iz tih zapadno-hercegovačkih krajeva koje su u prethodna tri mjeseca držali partizani. Nema sumnje da je "Bura" označila prekretnicu u vojno-strateškom pogledu, jer će, kako ćemo vidjeti, nakon nje uslijediti definitivni rasplet rata u zapadnoj Hercegovini. Novost je, naime, u tomu što KPJ i NOVJ nakon "Bure" počinju tretirati i civilno stanovništvo i katoličke svećenike kao aktivne sudionike rata i pripadnike protivničkih oružanih formacija.

Početkom veljače 1945., čim se ukazala prilika za odmazdu, postrojbe 8. korpusa u protuudaru nakon "Bure" provodile su čišćenja i pretrese hrvatskih sela između Ljubuškoga, Širokoga Brijega i Mostara. Autor poimence navodi osobe stradale u hercegovačkim mjestima. Nasilje nad civilima zapadne Hercegovine započelo je i prije "Bure", kako se vidi na primjeru Čapljine, no nakon "Bure" zahvatilo je najprije ljubuški i vrgorački kraj. "U ovih desetak dana od pokretanja 'Bure' (27. siječnja) do početka napada na Široki Brijeg (6. veljače) pogubljeno je u čapljinskom, ljubuškom i broćanskom kraju preko stotinu civilnih osoba, među kojima i velik broj žena. U međuvremenu su 31. siječnja i 1. veljače 1945. partizanske i savezničke zrakoplovne

snage iz sastava BAF (Balkan Air Force) bombardirale Široki Brijeg i Humac, pri čemu su pogođena i oštećena oba franjevačka samostana, najavljujući time gdje će uslijediti glavni udar za nekoliko dana."

Prof. Šarac detaljno donosi podatke o završnim napadima i definitivnim zauzimanjem bojišnice Široki Brijeg – Mostar. Napad na Široki Brijeg započeo je u zoru 7. siječnja 1945. topništvom i tenkovima, koji su nakon nekoliko sati intenzivnog djelovanja omogućili pješastvu slomiti liniju obrane. Uskoro su pripadnici 11. brigade probili obrambeni pojas pod brijegom na kojemu se nalaze samostan, crkva i gimnazija, dok su se ostatci njemačkih i ustaško-domobranskih postrojbi povukli prema središtu grada.

Nakon slamanja otpora na Širokom Brijegu 7. veljače 1945. i povlačenja preostalih dijelova njemačkih i ustaško-domobranskih postrojbi prema dolini Neretve i dalje prema sjeveru, glavni vojni udar jugoslavensko-partizanskih jedinica koncentriran je na zauzimanje Mostara kao iznimno važne strateške točke u zoni tzv. "zelene linije" koji je započeo 13. veljače. Autor navodi da se prema nekim sačuvanim dokumentima može zaključiti da su se po svršetku borbi u Mostaru odvijali vrlo slični prizori onima u Ljubuškom, Čapljini, Širokom Brijegu ili Nevesinju.

U žestokom dvotjednom valu partizanskoga nasilja nad civilima i zarobljenim vojnicima u mjestima od Ljubuškoga, Širokoga Brijega do Mostara, u veljači 1945. osobito su stradali hercegovački franjevci. Autor rekonstruira tijek događanja u širokobriješkom i mostarskom samostanu gdje se odigravala prava drama. Bez obzira što nije postojao nikakav oružani otpor franjevaca u samostanima, sve su ih, bez suđenja, ubili pripadnici oružanih formacija NOVJ-a.

Završna promišljanja (str. 334-338). Završno poglavlje donosi autorova objašnjenja i rezultate istraživanja koja su prethodila pisanju knjige. "Rezultati istraživanja najvećim su dijelom nastali uvidom u građu Arhiva Hercegovine u Mostaru i Vojnoga arhiva u Beogradu. Pretraživanja nekih do sada rijetko ili nikada korištenih arhivskih dokumenata sve su snažnije navodila na oblikovanje potpuno drukčije slike od one koja je davno bila izrađena u crno-bijeloj tehnici i uramljena u 'radionici' kulture (selektivnoga) sjećanja jugoslavensko-komunističkoga razdoblja. Najvažniji rezultati ove knjige mogu se svesti na sljedeće: uloga i djelovanje partizanske vojske u zapadnim dijelovima Hercegovine nimalo se nisu uklapali u desetljećima propagirani narativ o 'narodnooslobodilačkoj vojsci' kakvom je ona prikazivana u jedino dopuštenoj interpretativnoj verziji u vrijeme druge

Jugoslavije. Od početka je kod većine tamošnjih Hrvata bio i ostao strah od te vojske, k tomu je bio prisutan i obostran osjećaj mržnje i neprijateljstva. Niti su pripadnici partizanske vojske tretirali zapadno-hercegovački prostor kao vlastiti (pokazujući to najočitiije tako što su se i ponašali i djelovali kao okupacijska sila, otimajući stoku i hranu, pljačkajući i ubijajući civile, zarobljenike, svećenike...), a niti je najveći dio zapadno-hercegovačkoga svijeta dočekao i prihvatio partizane kao 'osloboditelje', pokazujući to najuvjerljivije masovnim bježanjem pred njima i slavljenjem (u jednom trenutku) njihova kratkotrajna vojnog poraza." Komunističko-partizansko vodstvo skinulo je propagandnu masku i proglasilo kompletan narod u zapadnoj Hercegovini "neprijateljem" te započelo dugotrajan proces obračuna s tim područjem i njegovim stanovništvom. Zatim su uslijedile masovne i pojedinačne likvidacije. Prof. Šarac naglašava da mu je nakana bila pisati ne u brojkama nego imenom i prezimenom, te posvijestiti čitatelju "da se radilo o osobama kojima je potrebno vratiti osobni identitet i barem djelić njihova dostojanstva, kada su već njihovi egzekutori kao ratni pobjednici nad njima kao i nad mnogim drugim žrtvama svojih zlodjela brisali sjećanja i sustavno provodili *damnatio memoriae*".

Dodatak (str. 341-397). U Dodatku su doneseni veoma vrijedni dokumenti iz arhiva koje je autor koristio u svome istraživanju, a nakon toga slijedi **Izvori i literatura (str. 399-414)** te **Popis imena (str. 415-428)**. Nakon zahvale priloženi su dijelovi **Iz recenzija (str. 430-431)** dvojice recenzenata prof. dr. sc. Bože Goluže i dr. sc. Roberta Jolića.

Prof. Šarac ovom je knjigom obuhvatio izrazito kompleksno i turbulentno razdoblje zapadno-hercegovačke povijesti, iako kratko, tek jesen i zimu 1944. – 1945., ali zasigurno dovoljno da uzburka duhove šire javnosti. Postavio je temelje za daljnja istraživanja i potaknuo na nove spoznaje i nove poglede čime knjiga postaje vrijednim i nezaobilaznim djelom za sve one koji se bave i koji će se baviti temom Hercegovine i Drugoga svjetskog rata.

Martina Arapović